

SZAKÁLY FERENC

NEMESI VÁRMEGYESZERVEZET ÉS TÖRÖK HÓDOLTSÁG

A „menekült vármegye” fogalmáról és szervezetéről

A hódoltságon kívüli megyékben a tisztikar benne élt az ellenőrzése alá adott országdarab társadalmának mindennapjaiban, s — főként a szinte állandóan a járásaikban sűrűlő szolgabírák útján — azonnal és elsőkézből, de mindenesetre könnyen és közvetlenül informálódhatott a döntést vagy eljárást igénylő általános és egyedi esetekről. S az intéstől, a bírságoláson át, a karhatalom igénybe vételéig megvoltak az eszközei is, hogy — háta mögött a törvények és a szokásjog nyomatékával — érvényt szerezzen akarátának. Így aztán az ő esetükben inkább csak a helyi vonások, illetve az érdekes a behatóbb vizsgálatra, hogy mikor és mennyire — pontosabban szólva: mennyire nem — tudták kiterjeszteni befolyásukat azon hatalmas nagyúri birtokoknak az illetékességi területükre eső darabjaira, amelyek helyel-közszel valósággal külön fejedelemségeként ékelődtek az ország testébe.¹

Nem így a török által a területeükről elűzött, de a királyi Magyarországön és Erdélyben újjászerveződött és tovább működő nemesi universitások — a továbbiakban: *menekült vármegyék* esetében, amelyek saját területüktől többször tíz — némelykor száznál is több — kilométernyi távolságra tevékenykedtek, amelyekben a vármegyét (vagyis: a testületet), illetve a megyét (vagyis: a területet) egy, várakkal sűrűn megrakott birodalomhatár választotta el, s amelynek ráadásul egy merőben más normák szerint szerveződött apparátus jelenlétével és működésével is számolnia kellett. Mivel ilyenformán sem az értesülésszerzés, sem az akaratérvényesítés módjai nem tekinthetők egyszerűnek és kézenfekvőnek, önmagában ezek mechanizmusának vizsgálata is fontos általános tanulságokkal járhat a török-magyar viszony jellegére nézve.

A hódoltsági nemesség számának növekedése megteremtette azt az addig hiányzó bázist, amelyre támaszkodva a kintü menekült vármegyék a kézenfekvő nehézségeken magukat túltehették, a megszakadt információs láncot helyreállíthatták, és — végső soron — mintegy önmagukat újjáépíthették. A nemesi vármegyék 17. század elején bekövetkezett általános öntudatosodásán és emancipálódásán túlmenőleg ez lehetett a menekült vármegyék lassú, ám időhaladtával egyre szembeünlőbb magára találásának oka is. Talán elsősorban, hiszen aligha lehet véletlen, hogy éppen a legtöbb hódoltsági nemessel rendelkező vármegyék behatolási törekvéseit találjuk a legerőteljesebbnek.

1 Vö. *Botka Tivadar*: Jogtörténeti tanulmányok a magyar vármegyék szervezetéről. Pest, 1865.; *Osváth Gyula*: A vármegyei autonómia kifejlődése és a vármegyei tisztviselők jogállása 1848-ig. Rimaszombat, 1912.; *Fekete Lajos*: A vármegyei tisztikar a XVI-XVII. században. Bp. 1914.; *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig. Bp. 1946. (Magyar Országos Levéltár [=MOL] kiadványai III. Hatóság- és hivatalörténet 1.) 520-541.

A török területen élő nemességet persze ab ovo ezernyi szál fűzte a menekült vármegyékhez, s köztük messze több volt az önként, sőt öntudattal, mint a kényszerből vállalt, hiszen csakis az universitás közbenjöttével szerezhettek érvényt előjogainak. A régi nemesek számára — leszármazásuk igazolásával és elismertetésével — a vármegyén kezdődött, az újak számára pedig — ármálisuk publikálásával és elismertetésével — itt végződött az a befogadattási eljárás, amelynek révén — legalábbis névlegesen — a kiváltságolt osztály egyenrangú tagjaivá váltak. Ettől fogva a tisztikar fokozott figyelemmel követte sorsuk alakulását, s ők is igyekeztek tájékozódni a székhelyen történekről, amelyek immár messzemenően befolyásolták az ő életviszonyikat is. Bár a dolog természeténél fogva inkább megbízottal képviseltették magukat a gyűléseken, időről időre személyesen is megjelentek², hogy odatartozásukat ilyenképpen is reprezentálják.

Azt, hogy ez milyen előnyökkel járt gazdaságuk védelmében és kiterjesztésében, azt fentebb már érintettük. Ezen túlmenően is előnyös volt azonban számukra, hogy eggyel több fórumnál kereshették igazukat a velük szemben hatalmaskodó végváriakkal, a hódoltságon kívül élő birtokosokkal, hódoltsági nemes-társaikkal és mindezek alattvalóival szemben, mint a hódoltsági jobbágyok. Bár nem mondhatni, hogy következetesen bojkottálták volna a helyi jogszolgáltatást, ha úgy tetszett, akár a lakótársaik elleni, otthon is elintézhető apróbb-cseprőbb ügyeiket is a kinti magisztrátus elé vihették. Vagyis: pusztá létezésük folytán a menekült vármegyék egyfelől olyan ingyenes információs hálózathoz jutottak, amelynek csatornáin bőségesen áramlottak hozzájuk a területük ellenőrzésében és igazgatásában nélkülözhetetlen információk, másfelől pedig sok olyan ügy terelődött elébük, amelyben akár a hódoltsági helyi fórumok is eljárhattak volna, ami úgyszintén jócskán tágitott tájékozódási mezejükön.

Hogy mindez mire volt elegendő, arról a menekült vármegyék mindennapi tevékenységének vizsgálata révén alkothatunk fogalmat.

1. A két „vezérmegye” működésének általános jellemzése

Heves–Külső-Szolnok, valamint Pest–Pilis–Solt vármegye — az alábbiakban az egyszerűség kedvéért: Heves, illetve Pest — magyarországi, kivált hódoltsági viszonylatban szép számmal ránk maradt jegyzőkönyveiből és irataiból pontosan rekonstruálni lehet a hódoltságban illetékes, menekült nemesi vármegyék működésének mechanizmusát. A vármegyei életet ténylegesen irányító alispánt, valamint helyettesét és az egy-egy járásért felelős négy szolgabíróat a főispán által állított jelöltek közül a tisztújító székre összehívott megyei nemesség választotta. Rendszerint ezen került sor a vármegyei jegyző (esetleg helyettes jegyző) és a tisztí ügyész megválasztására vagy megerősítésére is. (Szemben a csupán munkájuk eredményéből és a befolyt bírságokból részesülő „igazi” tisztségviselőkkel, ez utóbbiak szabott fizetést húztak a vármegye házi pénztárából.) Az egyébként évente esedékes tisztújítást leggyakrabban a főispán nyilatkozata helyettesítette, miszerint megerősíti a hivatalban levő tisztikart.

2 Alábbi fejtegetéseinket PPS vm. — immár mutatókkal ellátott regeszta-kiadásban is hozzáférhető — jegyzőkönyveire alapoztuk: *Borczy András*: Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái, 1638-1711. I-III. Bp. é.n. — 1985. (Pest megyei levéltári füzetek 6., 7. és 10.). Megfigyeléseinket — *Szederkényi Nándor*: Heves vármegye története. III. Eger. 1891. és *Soós Imre*: Heves megye községei 1867-ig. Eger, 1975. alapján — összevetettük és kiegészítettük a HKSz vm-i anyaggal is. Ezért az alábbiakban e munkákra csak szükség vagy idézetek esetén hivatkozunk.

A főispán — Hevesben a mindenkori egri püspök, Pestben, ha éppen volt, a nádor, tisztüresedés esetén valamelyik rendi főméltóság (1669-től 1671-ig Nádasdy Ferenc országbíró, 1671-től Szelepcsényi György esztergomi érsek, királyi helytartó, helyette Forgách Ádám országbíró) — jószerevel csupán levélben érintkezett vármegyéjével, amely viszont gyakran kereste fel őt küldöttséggel és levelekkel. Általában akkor, ha valamely méltósággal szemben segítségre volt szüksége vagy hatalmaskodó katonákat kellett megfékezni. Belső problémáival azonban csak a legritkábban terhelte, amiből arra kell következtetnünk, hogy azokkal saját körében is elboldogult. Igaz, a főispán sem igen volt kíváncsi a vezetése alatt álló universitás belügyeire; olyannyira nem, hogy nem tartott mellette bizalmi embert sem. Az egri püspökök tisztújító közgyűlés idején mégcsak el-ellátogattak Fülekre, a pesti főispánok azonban rendszerint csak megbízottukat — Wesselényi Ferenc nádor például többnyire a füleki főkapitányt, Koháry Istvánt — küldték el. Bármily meghökentető is, megesett, hogy hódoltsági nemes képviselte a főispánt. Így például Heves 1684. májusi tisztújításán Almásy András gyöngyösi plébános — egyben egri kanonok —,³ akit Tassy Mihály alispán 1677-ben e gunyoros szavakkal jellemezett: „Patvarián nem lakot, s most is többet tud az breviáriumhoz vagy az gyöngyössy szőlő kapáltatásához, hogy sem mint az juridicus cautionális terminusokhoz”.⁴ (Ez a gyűlés szolgabíróvá választotta a plébános öccsét, az ugyancsak Gyöngyösön élő Almásy Jánost, aki 1677. augusztus 11-én kapott ármálist).⁵

Ami a valódi vármegyei tisztikart illeti: az 1660-ban, illetve 1668-ban elszámoltatott tizenhét régi és új pesti alispán és szolgabíró közül tizenötnek a nevét megtaláljuk a vármegyei kiadásokhoz birtokaik arányában hozzájárulni köteles birtokosok ugyanaz évekbeli jegyzékében,⁶ amiből következik, hogy a tisztségviselők — akárcsak a hódoltságon kívüli vármegyénél — itt is a megye területén jobbágyokkal rendelkező nemesek közül kerültek ki. Nem így Hevesben, ahol 1675-ben a hat tisztségviselő közül mindössze Melczer János alispán szerepel a „possessionatus”-ok az évi névsorában;⁷ a többiek Nógrád, illetve Pest megyei birtokosnak tűnnek. Vagyis: a vármegyei nemesség egyfelől arra törekedett, hogy vezetőit lehetőség szerint a saját kebeléből válassza, másfelől viszont nem volt kizáró ok, ha a kiszemelt személy nem „szolgálati” megyéje, hanem az azzal hasonló sorsú és a mindennapi teendők ellátásában amúgy is szorosan együttműködő két szomszédos megye valamelyikének — esetleg mindkettőnek — a területén bírt lakott fekvőséggel.

Az egyaránt Fülekre (Nógrád m.) szorult Heves és Pest vármegye tisztikara azonban nemcsak szorosan együttműködött, hanem szétválaszthatatlanul össze is fonódott, szinte összeforrott egymással, valamint a csak részlegesen hódoltságinak minősíthető, de ugyanott székelő Nógrád–Kis-Honttal. Meglehetősen általános gyakorlatnak tetszik, hogy a két vármegye alispánjai korábban a másikban (is) működtek szolgabíróként, minek következtében pontosan tisztában voltak annak belviszonyaival is. Gyakorta megesett, hogy az egyik vármegye alispánja egyidejűleg a másik helyettes alispáni tisztét is betöltötte, vagy hogy a két vármegye helyettes alispánja egyazon személy volt.

3 *Almásy Dénes*: A zsadányi és a törökszentmiklósi Almásy grófok. Kétegyháza, 1903. 20-21.

4 Fülek, 1677. jún. 10. Tassy M. — sógora, Huszár Imre. MOL, Orczy cs. lt. Possessionaria G. (Gyöngyös) 11.

5 *Almásy D.*: i.m. 24-25.

6 Pest megyei levéltár (=PmL) Conscriptioes portales II/1. 13-14.

7 *Szederkényi N.*: i.m. III. 448-458. passim

Ez azzal az előnnyel járt, hogy az alispán halála vagy tartós akadályoztatása esetén ügykörét olyan vette át, aki jól ismerte a folyamatban levő ügyeket és az azokkal kapcsolatos problémákat. Úgyszintén előfordult az is, hogy a tiszti ügyészi és a jegyzői posztot ugyanazon személy töltötte be mindkét vármegyében. Libercesy Ferenc jegyző elhunytakor, 1661-ben mind Heves, mind pedig Pest jegyzőkönyvben rögzítette érdemeit és határozta részére díszes epitáfium állítását, megjegyezvén, hogy rajtuk kívül időnként Hont vármegye is igénybe vette szolgálatait.⁸ Amikor Thököly Imre fejedelem 1682/1683 fordulóján a Portára küldte Pest hites nótáriusát, Csemiczky Gáspárt, a vármegye közönsége a hevesi jegyzőt, Bulyovszky Ferencet kérte fel helyettesítésére.⁹

Bár Füleken sok nemes rendelkezett házzal, — amiből rengeteg súrlódás keletkezett köztük és a végvári katonaság között¹⁰ —, általában a tisztségviselők is csak a gyűlések idején jöttek be a vármegye székhelyére, egyébként hódoltságon kívüli birtokaikon tartózkodtak. Abból, hogy a vármegye gyakran keresett fontos hivatalos iratokat az elhalt tisztségviselő családján, arra következtethetünk, hogy az alispánok és szolgabírák hazavitték az elintézendő, illetve az intézkedéshez szükséges iratokat és oda kézbesítették számukra azokat a felsőbb utasításokat, átiratokat és beadványokat is, amelyek gyors intézkedést igényeltek. (Valószínűleg ennek a gyakorlatnak köszönhető, hogy — bár Fülek 1682. évi elestekor mind Heves, mind pedig Nógrád „központi” levelesládája megsemmisült, s jelentős károkat szenvedett a pesti anyag is¹¹ — jegyzőkönyveiket és irataikat mindmáig használhatjuk.) Mivel eddig mindössze egyetlen olyan esetre bukkantunk, amikor Pest közönsége tartott attól, hogy a megválasztott tisztségviselő lakóhelyének a székhelytől való nagy távolsága esetleg a munka rovására megy majd — s ez is a Buda felszabadulása előtti zavaros időkben, 1686 júniusában történt¹² —, az adminisztrációk végzők szétszórtsága aligha okozhatott komolyabb zavarokat és fennakadásokat az ügyvitelben. Általában is az a benyomásunk, hogy a kis létszámú apparátus zökkenőmentesen, gyorsan és rugalmasan vitte az universitas ügyeit. Legalábbis nincs tudomásunk arról, hogy az elintézetlen ügyek valahol is jelentősebb mértékben felhalmozódtak vagy a vármegyei írásbeliség valamikor is huzamosabban akadozott volna.

Valószínűleg azért nem, mert a tisztségviselők a vármegyei gyűlések megkezdése előtt idejében beköltöztek Fülekre — ahol rendszerint saját házuk is volt¹³ —, illetve a gyűlések után a szükséges ideig a helyszínen maradtak, hogy a tárgyalásra kerülő ügyeket megfelelően előkészíthessék és a felhalmozódott tennivalókat elintézhessék. A gyűlések közti időszakban a jegyző biztosította az adminisztráció folyamatosságát,

8 I.m. III. 292. és *Borosy A.*: i.m. I. 148. 715.

9 I.m. III. 29. 2148.

10 *Benczédi László*: Végváriak életviszonyai a XVII. században In: Magyarország végvárak a XVI-XVII. században (Tanulmányok). Szerk.: *Bodó Sándor és Szabó Jolán*. Eger, 1983. (Studia Agriensia 3.) 101-102. (vö. a 110. lapon felsorolt irodalommal) és *Pálmány Béla*: Végvárak Nógrád vármegyében a török kiűzése és az újratelepítés korszakában (1663-1703). Nógrád megyei múzeumok évkönyve (=Évk: NmM) 12 (1986) 41. és 43.

11 *Szederkényi N.*: i.m. III. 315., *Borosy A.*: i.m. III. 67. 2304.; eltúlzott interpretációja: *Pálmány B.*: i.m. 47., vö. *Borosy A.*: i.m. III. 46-47. 2209.

12 Wattay Jánost azzal a feltétellel választották szolgabírává, hogy Zólyom megyéből Nógrádba költözik át. lh.

13 Koháry István füleki főkapitány írja 1669-ben, hogy a nemesek a katonákat nem hagyják beszállni sokszor üresen álló házaikba, minek következtében azok kénytelenek a környező falvakban lakni és onnan bejárni a szolgálatra. *Merényi Lajos*: A füleki várórség panaszai (1669). Hadtörténelmi Közlemények (=HK) 10 (1897) 635.

akinek feltehetően állandóan Füleken kellett tartózkodnia, hogy a beérkezett postát fogadja és — ha szükséges volt — intézkedés végett a választott tisztségviselőkhöz továbbítsa, valamint hogy a közvetlenül a vármegyéhez fordulóknak szolgálatára álljon.

A nemesi önkormányzat és egyszersmind a vármegyei közigazgatás legfontosabb szerve — s egyben az általa gyakorolt hatalom kollektív forrása és letéteményese — a megye területén élő, illetve ott birtokos, de más megyében lakó nemesek alkalmankénti összejövetele, a közgyűlés (*generalis congregatio*) volt — és maradt egészen az 1848. évi polgári forradalomig. Bár mind kifelé, mind befelé — tagjai és azok alattvalói felé — a tisztikar reprezentálta az universitást, ennek működése is csak a közgyűlés felhatalmazása vagy utólagos jóváhagyása révén vált jogszerűvé. Így volt ez az általunk példaként megvizsgált két menekült vármegye 17. századi gyakorlatában is. Azzal a kiegészítéssel, hogy ez a megállapítás nemcsak a közgyűlésre, hanem az összes vármegyei gyűlésformára — így a kisgyűlésre (*particularis congregatio*), a tisztújítószékre (*sedes electoralia* vagy *restauratoria*), a pecsételőszekekre (*sedes sigillatoria*), a számvevőszekekre (*sedes rationaria*) és különösen az előbbieknél gyakrabban tartott törvényszékekre (*sedes judiciaria-sedria*) is — vonatkozik. Csak a legritkább esetben fordult elő, hogy az adott összejövetel beérte volna azon feladatok ellátásával — ítélezés, tisztújítás, számvétel, elkészült iratok megpecsételése —, amelynek céljából összehívták; rendszerint kiterjeszkedett olyan ügyekre is, amelyekben jogszerűen csak a közgyűlés dönthetett volna. És fordítva: a közgyűlés mintegy magába olvaszthatta az összes többi gyűlésforma teendőit is. Megesett, hogy az eredetileg sedriának meghirdetett gyűlésen egyetlen peres ügyet sem intéztek,¹⁴ ugyanakkor viszont közgyűlésen is gyakorta került sor perindításra vagy ítélethirdetésre.¹⁵

A vármegyei gyűlések gyakoriságának és a megoszlásának illusztrálására táblázatban adjuk a Pest által 1657 és 1683 között megtartott gyűlések számát (csak azokat az éveket vettük fel, amelyekben a közgyűlési jegyzőkönyv teljesnek tűnik):

év	közgyűlés	kisgyűlés	tisztújítószék	pecsételőszekek	számvevőszekek	törvényszék	összen
1657	6 ^{a)}	-	-	-	-	3	9
1658	5 ^{b)}	1	-	-	-	3	9
1660	9 ^{c)}	-	-	-	-	2	11
1661	5	-	-	-	-	5	10
1662	9	-	-	1	-	1	11
1665	4	-	1	-	-	4	9
1666	6	-	-	-	-	4	10
1667	4	-	-	-	-	5	9
1668	3	-	1	-	-	4	8
1669	8	-	1	-	-	1	10
1670	6	-	-	-	-	2	8
1671	13 ^{d)}	-	1	-	-	1	14

14 PPS vm. 1670. máj. 9-én egyenest úgy határozott, hogy „a sedrián a peres ügyeket felfüggesztik s közügyekkel foglalkoznak”. Borosy A.: i.m. II. 86. 1425.

15 Pl. PPS vm. 1674. dec. 14-i kgy-én: I.m. II. 144-145. 1707., 1708. s 1710.

év	közgyűlés	kisgyűlés	tisztújítások	pecsételőszték	számvevőszék	törvényszék	összen
1672	15 ^{e)}	-	-	-	1	-	16
1676	8	-	-	-	-	2	10
1677	3	2	-	-	-	3	8
1678	5	-	1	-	-	1	7
1679	7	-	1	-	-	-	8
1680	7	2	-	-	-	2	11
1681	9	-	-	-	-	-	9
1682	5	-	-	-	-	1	6
	137	5	6	1	1	43	193

a) Az egyik egyben tisztújítások is

b) Az egyik egyben tisztújítások is

c) Az egyik egyben pecsételőszték, a másik egyben tisztújítások is

d) Az egyik egyben törvényszék is

e) Kettő egyben törvényszék is

Mint látható, a vármegye közönsége évente átlagosan tízszer — vagyis hozzávetőleg havonta — összegyűlt közös ügyeinek megvitatására és rendezésére. (A tisztikar egyébként — a terhek egyenletesebb elosztása érdekében — a valóságban is igyekezett tartani a havi ütemezést, s attól csak nagy szükség esetén, kényszerből tért el.) Ne gondoljuk persze, hogy ezek a füleki gyűlések különösebben látogatottak voltak. Heves 1679. évi tisztújító gyűlésén Tassy Mihály alispán elpanaszolta, hogy a nemesség olyannyira negligálja a közgyűléseket is, hogy az ügyintézés szinte teljességgel a tisztégszolgákra maradt. Erre a megjelentek úgy határoztak, hogy — amennyiben a szolgabírók idejében ki tudják hirdetni a járásukban az időpontot — az elmaradókat, ha nem igazolják magukat, pénzbírsággal kell sújtani.¹⁶ Mindez persze nem azt jelenti, hogy a távolmaradók érdektelenül figyelték a gyűléseken történeteket, s hogy azokról nem értesültek. Régi és bevett szokás volt, hogy a több megyében birtokos nagyurak megbízottal — helyi birtokaik kezelőjével vagy ügyvédjükkel — képviseltették magukat. Ezt utánozva utóbb már a hódoltságban alkó ármálisták és plébánosok is kezdték megbízott által gyakorolni szavazási jogukat, amit úgyszintén Heves vármegye 1667-ben statútumban tiltott meg nekik.¹⁷ Nyilvánvalóan azért, mert úgy találta, hogy a távolmaradók anélkül élveznek előnyöket — például tiltakozhatnak jogaik sérelme miatt —, hogy a felelősségben is osztoznának.

Heves és Pest vármegyék gyűléseinek lebonyolításában nem figyelhető meg olyan állandó rendszer, amely az ott tárgyaltak egykori fontossági sorrendjéről árulkodnék, s ezzel megkönnyítené számunkra egyfajta ügyrendi séma utólagos felállítását. Úgy tűnik, kizárólag a felsőbbbségek — az uralkodó, a nádor, az országbíró, a helytartó, a területileg illetékes főkapitány, a főispán, valamint a központi kormányzatok (kivált a Magyar Kancellária, a Magyar és a Szepesi Kamara) — által a vármegyéhez intézett leiratok ismertetésének volt meghatározott helye. Ez — fontosságuk és az illendőség

16 *Szederkényi N.*: i.m. III. 314.

17 Fülek, 1667. máj. 23. *Corpus statutorum Hungariae municipalium — A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. Összeállították...: Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. (=CSM) II/1. Bp. 1890. 247., vö. Szederkényi N.: i.m. III. 317-318.*

okán — általában mindig megelőzte a többi ügyet. Ennek következtében elsőnek került sor a leiratokra adott válaszlevél megtárgyalására, esetleg megfogalmazására, illetve — amennyiben az ügy súlya azt megkövetelte — a kibocsátóhoz menesztett ad hoc követség megválasztására, napidíjának megállapítására és a vele adott instrukció kidolgozására is. Mivel a menekült vármegyék is teljes jogú tagként vettek részt az országgyűlés munkájában, rendszerint az elintézendő ügyek élére került az országgyűlési követek megválasztása, valamint az általuk küldött időszaki beszámolók és panaszok, valamint — mint más esetekben is — a visszaérkezettek beszámolója és az általuk hazahozott országgyűlési végzések bemutatása is.¹⁸

A fent vázolt ügyrendi gyakorlattól csak az esetben tértek el, ha az adott gyűlésen tisztújításra is sor került. Ez esetben a jelölés — amelynél Hevesben kénosan ügyeltek a nemesség vallási megoszlására¹⁹ — a megerősítés vagy a változások rögzítése megelőzte a felsőbb leiratok és az általuk kiváltott vármegyei intézkedések ismertetését. Egyébként azonban a gyűléseken elnöklő alispán meglehetősen ötletszerűen terjesztette elő az elintézésre váró ügyeket, köztük olyanokat is, amelyek nem feltétlenül igényelték az összegyűlteket döntését, s éppily ötletszerűen hangoztak el a szolgabírák beszámolóí és jelentései is. Így aztán amikor az alábbiakban sémába igyekszünk foglalni a menekült vármegyék gyűlésein előfordult ügyeket, a korabeli gyakorlatban nem létező konstrukciót alkotunk.

A vármegyei működés személyi feltételeinél maradva: mivel a tisztújító gyűlésre csak a teljes jogú, egyszemélyben is eljárni jogosult tisztségviselők megválasztása tartozott, a köztes gyűlések is gondoskodhattak az esküdti kar időnkénti feltöltéséről — Pest 1667. szeptember 22-én egyszerre kilencel növelte esküdtjei számát²⁰ —, szükség esetén a jegyző cseréjéről vagy helyettesítéséről, s döntöttek más, alacsonyabb rangú alkalmazottak (börtönőr, hóhér) szerződéséről.

A nemesi vármegyék legfontosabb — mondhatni: legtávlatosabb — jogai közé tartozott, hogy szabályrendeletekkel (*statutumokkal*) avatkozhattak a területükön élők azon viszonyaiba, amelyekről az országos törvények nem vagy nem eléggé szabatosan rendelkeztek, vagy más különleges okból újrarendezésre szorultak. Hevesből 1654 és 1686 között harminckét, Pestből pedig 1657 és 1678 között tizennégy ilyen határozat került bele a magyar törvényhatóságok — közel sem teljes — múlt század végi statútum-gyűjteményébe.²¹ Ezek elenyészően kisebb része kívánta szabályozni „csupán” a nemesi universitás működését (a bírói jogkört, a szolgabírák illetékességi körét, a jegyzőnek a kiadványokért fizetendő díjakat, a törvényszék rendjét, a széksértések megtorlását)²², túlnyomórészt a török területén élők viszonyai rendezésének igényével lépett fel.

Annak illusztrálására, hogy vármegyéink mily gyorsan reagáltak a kihívásokra, példaként álljon itt az élelmiszer- és iparcikkárak, valamint az ür- és súlymértékek szabályozásának ügye. Ezek rendezését az 1659. évi országgyűlés 71. cikke utalta kizárólagosan a nemesi vármegyék jogkörébe, felhatalmazván az alispánt, hogy az ellenszegülők felett ítélkezzenek, legyenek azok akár nemesek, parasztok, véghelyek vagy szabad királyi városok lakói.²³ Alig száradt meg a tinta az uralkodó által

18 Libercsey Ferenc PPS vm.-i követ naplóját az 1659. évi pozsonyi országgyűlésről ld. PmL, Diaetalia

19 *Szederkényi N.*: i.m. III. 289-298. passim

20 *Borosy A.*: i.m. II. 41. 1. 1157. és 1159.

21 CSM II/1. 217-303. 1. passim és IV/1. Bp. 1896. 326-414. passim

22 *Szederkényi N.*: i.m. III. 322-323. (1679)

23 *Márkus Dezső* (szerk.): 1657-1740. évi törvénycikkek. Bp. 1900. (Magyar törvénytár) 176-177.

1659. december 4-én szentesített dekrétumon, Heves máris kibocsátotta a maga — egyes munkafázisok és árucikkek szintjéig részletező — *limitációját*. A Füleken, 1660. február 17-én kiadott rendelet a mértékegységek, a napszámbérek és az élelmiszerárak mellett 13 kézműves mesterség (a szabók, a vásári- és szűrszabók, a szűcsök, a csizmadiák, a lakatosok, a kovácsok, a szijgyártók, az asztalosok, a vargák, a takácsok, a borbélyok, a gombkötők) „miveinek” árára terjeszkedik ki. Az árszabás átment a gyakorlatba, amit jól mutat, hogy azt a 17. század folyamán többször korrigálták: egyes tételeket kihúztak, másokat betoldottak, s változtattak az árakon és béreken is.²⁴ Pest — hihetőleg a hevesivel egyidőben kibocsátott — limitációja eddig még nem került elő. Hogy készült ilyen, abból tudjuk, hogy az 1660. január 8-i közgyűlés bizottságot küldött ki e célból, amelybe bevásztotta Kecskemét²⁵, Cegléd, Nagykőrös, Dunapataj, Vác és Ráckeve mezővárosok, valamint Abony, Dömsöd, Dunavecse, Fót, Galgamácsa, Nagykáta, Rákoscсаba, Tápiószecső és Veresegyháza falvak bíráit és iparosainak képviselőit.²⁶ (Nyilván így volt ez a testvérmegyében is, jóllehet a limitáció csupán „pro inspectore” jelöl ki Pásztón 4, Gyöngyösön 7 személyt, Gyöngyöspatán magát a tanácsot és a bírót, másutt városi és falusi bírákat, polgárokat és tizedeseket.²⁷)

Bár a jobbágság és — esetleg — a nemesség állami adóterheiről jog szerint maga az országgyűlés volt hivatott dönteni, a nemesi vármegyék e téren is fontos szabályozó-végrehajtó szerepet játszottak. Nemcsak azért, mert a diéták megritkulása miatt a 17. században — legalábbis az 1671. évi szisztémaváltozásig — maguk kényszerültek meghatározni a szükséges kivetések, hanem azért is, mert e században jobbára rájuk maradt az országos adó adminisztrációja is. A vármegyéknek — köztük a menekült vármegyéknek — kellett felmérniük az újjátelepült közösségek teherbíróképességét, meghatározni az adóalapot (az ún. portaszámot), amit időről időre — általában a településeket ért csapások miatt — felülvizsgáltak és valós viszonyokhoz igazítottak. Mivel ez rendszerint portaszám-csökkenést és ezáltal adómérséklést jelentett, a kieső jövedelmet máshonnan kellett pótolni, hogy a vármegye be tudja fizetni a kincstárba az eredeti portaszám alapján rá kivetett összeget. Ennek érdekében folyamatosan módosítani kellett a jobbágyportákra, a malmokra, az ármálistákra, sőt a birtokosokra kivetett évi összeget is. A vármegyei adminisztráció növekvő költségeinek, a felsőbbség és a katonaság különköveteléseinek stb. fedezésére a vármegyék gyakorta kényszerültek kivetni külön adókat is. Mivel a jobbágyfalvak sem voltak azonos státuszúak, a közgyűlés döntött arról is, hogy taxafizetőnek ismeri-e el ezt vagy azt a községet, vagy visszaszorolja azt a portaszám alapján megróttak közé. Meg arról is, hogy új nemeseit milyen nagyságú taxával rózza meg, s a család életében bekövetkezett kedvezőtlen változásokat elismeri-e taxacsökkentéssel.

Mindez rengeteg gyűlési beavatkozást igényelt. Az országos és háziadóval kapcsolatos teendők leglátványosabbika kétségtelenül a pénzügyekkel (is) megterhelt tisztségviselők — az alispán, a szolgabírák és perceptor — évi elszámoltatása volt. Erre a közgyűlés bizottságot küldött ki; ez döntött arról, hogy a benyújtott számadásokat elfogadja- és ezzel az illetőt „felmenti”-e, vagy rendelkezett arról, hogy a gyakori tartozásokból mennyit ír jóvá, illetve mennyinek törlesztésére kötelezi

24 *Németh Gábor*: Heves-Külső-Szolnok vármegyék limitációja 1660-ból. *Archívum* 12 (1990) 87-121.

25 *Vö. Szabó László*: Kecskemét város iparos céhei. Kecskemét, 1933. 15.

26 *Borosy A.*: i.m. I. 117. 577.

27 *Németh G.*: i.m. 99.

a túlköltekezésben elmarasztaltakat. Ad hoc bizottságok számoltak el a hivatali évük lejárta előtt elhunyt tisztségviselők családjával is.

A menekült nemesi vármegyék felügyeletet gyakoroltak a területükön lévő közösségek és szervezetek gazdálkodása felett is. Amikor Gyöngyös lakói 1654-ben elpanaszolták, hogy a lelépő bírák nem adtak számot a városi pénztárral való sáfárkodásukról, Heves statútumban mondotta ki, hogy az ottani bírák ezután hivatali évük leteltével pontos számadást terjesszenek elő kiadásaikról és bevételeikről. Majd amikor 1665-ben vizsgáló támadt a bírák és a közösség közt az elszámolás ügyében, utasította a területileg illetékes szolgabíró, hogy a városi számadásokat személyesen vizsgálja át.²⁸ Gyöngyös és a hozzá hasonló nagy mezővárosok számadási ügyei persze elsősorban azért kerültek a vármegye elé, mert több földesuruk lévén, az ilyen ügyekben (is) illetékes úrúri nem rendezhette el az ügyet, vagy azért, mert az egyik bíró — esetleg mindkettő — nemes lévén, nem tartozott földesúri joghatóság alá. Egy, 1681. évi Pest megyei jegyzék szerint a vármegye a lelépő parasztvármegyei tisztekkel is számot vetett.²⁹

A nemesi vármegyék eredendően kiterjedt „polgári” és büntető jogszolgáltatási, valamint bírságotlasi hatáskörrel rendelkeztek, amit a 17. században — bár a perek zöme magától értetődően ekkor is továbbvándorolt tőlük a felsőbb fórumokhoz — még jobban kiterjesztettek. A vármegyei jogszolgáltatás az alábbi fórumokon zajlott:

1) A szolgabírói ítélőszék, amelyen a szolgabíró egy esküdttel a járásában felmerült jobbágyvisszakövetelési és 20 forinton aluli adósságügyben ítélt, s ahonnan a vármegyei törvényszékre lehetett fellebbezni.

2) Az alispáni ítélőszék, amelyen az alispán a területileg illetékes szolgabírával és esküdttel (esküdtekkel) főként hatalmaskodási ügyekben ítélt, s ahonnan a vármegyei törvényszékre lehetett fellebbezni.

3) A vármegyei polgári törvényszék mint elsőfokú bíróság, amely — az alispán elnökletével, a négy szolgabíró és esküdtek, valamint az alkalmilag bevont nemesek közreműködésével — olyan birtok-, osztályos-, zálog- és 20 forinton felüli adósságperekben ítélt, amelyekben sem a szolgabírói, sem az alispáni ítélőszék nem járhatott el, s ahonnan az ország főbíráihoz lehetett fellebbezni.

4) A vármegyei polgári törvényszék mint másodfokú bíróság, amely a szolgabírói és az alispáni ítélőszékből fellebbezett perekben ítélt (ezúttal az elsőfokon eljáró alispán vagy szolgabíró csak referált, de nem szavazhatott), s ahonnan az ország főbíráihoz lehetett tovább fellebbezni.

5) A vármegyei büntető törvényszék, amelyen sokáig maga az ítélkező alispán, utóbb — a század közepétől kezdve — a tiszti ügyész terjesztette elő a vádat. Törvényszünet idején az alispán egyedül is eljárhatott. Ítéleteik ellen fellebbezni nem lehetett.³⁰

Mivel a menekült vármegyék tényleges jogszolgáltató tevékenységével — annak jelenségértéke és messze mutató távlatai, valamint ránk hagyományozott peranyag érdekessége miatt — külön kívánunk foglalkozni, itt csak azok néhány általános vonására utalnánk. Mindenekelőtt arra, hogy a menekült vármegyei sedriák (és közgyűlések) rendkívül nagy számban tárgyaltak olyan — az alispán képviselőjében — a tiszti ügyész által eléjük terjesztett fenyítő és magánosok — nemesek, illetve jobbágyaik érdekében eljáró földesurak — által előtűk kezdeményezett magánjogi ügyeket, amelyekben

28 *Szederkényi N.*: i.m. III. 348-350.

29 PmL, Rationes perceptuales

30 *Soós Imre*: A hódolt szolgabíró és hódolt esküdt Heves megyében a XVII. században. Archívum 2 (1974) 25.

vádlokként, fel- vagy alperesként gyakorta szerepeltek hódoltsági lakosok. A jogképviselet ellátása végett — hiszen a magánkeresettel előállók rendszerint ügyvéddel képviseltették magukat, s a bűnvádi eljárás alá vontaknak is lehetett ügyvédje — a menekült vármegyék székhelyén is kialakult olyan „gyakorlati jogtudó” réteg, amely nagyrészt e funkció ellátásából élt és gyarapodott.³¹ Az a tény, hogy területük teljes terjedelmében török uralom alatt állott, a jelek szerint egyáltalán nem minősítette vissza és tette a megszállatlan vármegyékhez viszonyítva másodrendűvé a menekült vármegyék törvényszékeit, amelyeknek ítéleteit a felsőbb fórumok is az emezekéhez hasonló elbírálásban részesítették. A megfellebbezett ügyeket maga a vármegye terjesztette tovább — rendszerint a nádor elé —, s ezt a tényt a megfelelő gyűlés végzései közt jegyzőkönyvileg is rögzítette. Ugyanígy járt el akkor is, ha a felettes fórum a fellebbezést nem fogadta, és utasította a feleket, hogy érvék be az eredeti ítélettel.³²

Heves és Pest vármegye jegyzőkönyveiben a tiltás (*prohibitio, inhibitio*), a tiltakozás (*protestatio*), illetve az azzal feleselő viszonttiltakozás (*reprotestatio*) a leggyakrabban előforduló ügyfajta. A valós vagy vélt jogaikban megháborított birtokosok ezzel az aktsal védelmezték érdekeiket a pusztáikat bérfizetés nélkül használó szomszédos falvakkal, az azok rovására terjeszkedőkkel és azokat tőlük megszerezni kívánókkal szemben. Ugyanezen eszközzel éltek a pusztáikon és lakott településeiken hatalmasodókkal és az azokat fenyegetőkkel szemben is. Amikor Széchényi György kalocsai érsek egyszerre 337 Solt, Bodrog és Bács megyei falura jelentett be igényt, az érdekelt birtokosok sorra tiltakozást jelentettek be Pest 1675. október 3-i közgyűlésén.³³ A tiltás és a tiltakozás sokszor csak a jogfenntartás dokumentálására szolgált, de sokszor, ha az ilyenformán megtámadott nem volt hajlandó kiegyezni vagy visszakozni, pereskedéshez vezetett, amelynek fóruma a vármegye törvényszéke volt. Mivel a protestációkat és prohibíciókat nem volt kötelező közzétenni s nem igényeltek kollektív döntést sem, ezen esetekben a vármegyei gyűlés tulajdonképpen a közhitelű tanú szerepét töltötte be. (Ugyanúgy, mint az ilyenét bevallások felvételére úgyszintén jogosult egyházi testületek, a hiteleshelyek, amelyeknek közemlékezetül szolgáló protokollumait itt a vármegyei jegyzőkönyvi bejegyzések, az aktus megtörténtét igazoló közhitelű okleveleiket pedig a velük egyenértékű vármegyei kiadványok helyettesítették. S ugyanúgy mint — korlátozottabb hatáskörrel, tehát alacsonyabb szinten — a helyi lakosok bevallásainak, illetve az ellenük tett bevallásoknak meghallgatására jogosult városi és falusi magisztrátusok, amelyek úgyszintén a tanácsülési jegyzőkönyvbe vétellel és magisztrátusi kiadványokkal töltötték be ezt a szerepet.) A vármegyei gyűlésen foganatosított tiltakozás és tiltás — szemben a hiteleshely előtt tettel — azzal az előnnyel járt, hogy az ott megjelent érdekelték vagy megbízottjaik rövest értesülhettek az őket (megbízójukat) ért támadásokról — rendszerint ki is kérték az arról szóló másolatot (*part*) —, s azonnali ellenlépéseket tehettek azon magisztrátus előtt, amely az ügyben — szükség esetén — a továbbiakban is eljár. (Ellentétben a hiteleshelyekkel, amelyek csak segédkeztek az eljárásnál, a döntésekbe azonban már nem folytak bele.)

A területileg illetékes egri és váci püspökök közzététel végett évente közölték Heves, illetve Pest vármegyével, hogy tízedeiket mikor és hol bocsátják árendába, s hogy kit bíztak meg e munka elvégzésével. Ennek következtében az érintett birtokosok

31 Jakus László: Szécsény prókátora Buday Bomemissza Bolgár Pál (Bolgárországtól Bolgárfaluig). Évk: NmM 11 (1985) 16-23.

32 Pl. Borosy A.: i.m. II. 30. 1088.

33 I.m. II. 151-152. 1746-1752.

sűrűn tiltakoztak azoknál az árenda emelése, egyes települések visszatartása, a kiváltások figyelmen kívül hagyása, sőt — amikor a váci püspök 1665-ben Decsi István váci bírót nevezte ki árendátorának, s ezzel a bérbevétel helyét szokásos helyéről, a vármegyei székhelyről a hódoltságba helyezte át³⁴ — a megbízott személye ellen is. Ez esetben azonban már nemcsak azt várták a vármegyétől, hogy tanúskodjék felszólamlásukról, hanem azt is, hogy lépjen fel jogaikban sértett tagjai érdekében.

Szemben az előbbieken tárgyalt ügýtípusokkal, az újonnan szerzett nemesség elismertetésének előfeltétele volt a lakóhely szerinti vármegye közgyűlésén való közvétel (*publicatio*), sőt az áttelepült nemesektől is megkövetelték bizonyító irataik bemutatását. A törvényhozás ezzel akarta elejét venni annak, hogy a jobbágyok uruk tudta és beleegyezése nélkül megnevesíthessék magukat. Mivel a kancellária tömegesen bocsátotta ki az ármálisokat, a század második felében kevés hevesi és pesti közgyűlés zárult ilyenek publikálása nélkül. Ha tiltakozás nem volt, a vármegye — akárcsak azoknak a régi nemeseknek, akik igazolták származásukat — levelet adott arról, hogy az illető tagjai sorába felvette és megállapította az általa fizetendő taxát.

Az érdekeltek felszólamlási jogának biztosítása végett kellett publikálni a vármegyei közgyűlésen az újonnan kibocsátott céhprivilegiumokat is: így került Heves 1666. december 15-i közgyűlése elé a pásztói szűcs- és szabócéh³⁵, az 1667. július 1-i közgyűlés elé pedig a gyöngyösi mészáros céh³⁶ I. Lipót király által kiadott levele. Bár a gyöngyösi „deákok céhe” nevű vallásos társulat pusztán elnevezése okán sorolható a céhek sorába, a I. Lipót által 1682-ben megerősített működési szabályzatát mégis kihirdették Heves 1685. március 25-i közgyűlésén.³⁷

Szóba kerültek a gyűléseken a vármegye településeinek az alispánhoz intézett panaszlevelei, a velük kapcsolatos esetleges intézkedések, s foglalkoztak a vármegye által a testvérmegyékhez és a környékbeli végvári kapitányokhoz intézett átiratokkal is. Mivel mindkét megyét valósággal elárasztották a kóborló végváriak — s a vármegye vette magának a bátorságot, hogy az in flagranti kapott és elfogott katonák felett maga ítélkezzék, illetve rendszeresen követelte feletteseiknél a népnyzó katonák megbüntetését — az utóbbiak különösen sok érdekes mozzanatot tartalmaznak.

Rendszeresen ismertették a gyűléseken megjelentekkel a speciális ügyek kivizsgálására és megoldására — így 1668-ban a törökök³⁸, 1674-ben pedig a végváriak visszaéléseinek felmérésére (és az utóbbi esetben a megye lakóin legtöbbit erőszakoskodó katonák névsorának összeállítására)³⁹ — kiküldött bizottságok munkájának eredményét és az azzal kapcsolatban teendő lépéseket. Az alispán tételesen felsorolta, hogy mennyit költött a vármegyéhez alamizsnáért folyamodók megsegélyezésére: a török fogságba esettek kiváltására, katolikus és protestáns templomok kijavítására és építé-

34 I.m. I. 181. 895-896.

35 Heves megye Levéltára (=HmL) HKSz vm. közgy. jkv. II. 107.

36 Uo. II. 138.; Érdekes, hogy a török korban keletkezett gyöngyösi céhleveleken viszont rendszerint csak a török kiverése utáni kihirdetésről tanúskodó feljegyzések olvashatók: *Lénárt Andor: Gyöngyösi céhek a XVII. században*. In: Tanulmányok Gyöngyösről. Szerk.: *Havassy Péter és Kecskés Péter*. Gyöngyös, 1984. 259-277. passim.

37 *Szederkényi N.*: i.m. III. 470-473.

38 *Borosy A.*: i.m. II. 59. 1281., vö. *Purjesz István: A török hódoltság Pest megyében a XVII. század második felében* (Pest megye 1668. évi vizsgálati jegyzőkönyve a török ellen). Levéltári Közlemények (=LK) 28 (1958)

39 *Borosy A.*: i.m. II. 139. 1682. és 141-142. 1694., vö. *Szakály Ferenc: A parasztvármegyék történetéhez a XVII. században*. Századok 103 (1969) 690-708.

sére, az egyházak és iskolák támogatására⁴⁰ (nemcsak a megyehatáron belül és a befogadó Nógrád megyében, hanem másutt is), mennyit adott az elhunyt tisztségviselők családjának stb.

Végül, de nem utolsósorban a szolgabírák is beszámolni tartoztak az universitásnak azokról a fontosabb ügyekről, amelyeket a gyűlések közti időszakban abszolváltak. Leggyakrabban azt vétették jegyzőkönyvbe, hogy kik — esetleg mikor és hol — vallottak ügyvédet előttük. (Ügyvédet vallani egyébként az alispán, sőt a jegyző előtt is lehetett; utóbb ezek is bekerültek a jegyzőkönyvbe.) Nemcsak a vármegyei gyűlésen, hanem előttük és egy esküdt előtt is lehetett tiltakozást és viszonttiltakozást tenni. Bár az általuk felfedezett bűnösöket általában a tiszti ügyész kezére adták, egyes esetekben — úgyszintén esküdt társaságában — ítéletet is hoztak.⁴¹ Általuk foganatosított intések, tiltások, szemlék és adósságbehajtások — jöllehet a statútumok felhatalmazták őket ezek végzésére⁴² — csak elvétve szerepelnek a vármegyei jegyzőkönyvekben.

A szolgabírák rendkívül széles tevékenységi köre egyébként is felettébb részlegesen tükröződik azokban. Szerencsére nem így a Hevesben és Pestben egyaránt megőrzött, terjedelmes közgyűlési iratsorozatokban, amelyekből például az első pillantásra kiderül, hogy egyik legfontosabb feladatuk a szinte minden jogi aktusnál nélkülözhetetlen vizsgálatok — többnyire tételes tanúvallatások — lefolytatása volt. A közgyűlési jegyzőkönyv legfeljebb csak ezek elrendelésének nyomát őrizte meg — azt sem gyakran —, eredményükről vajmi kevésszer és akkor is kivonatolatosan szól. Érthetőképp, hiszen miután a perben vagy döntésben hasznosították tanulásaikat, értéküket veszítették és a következőkben nem lehetett támaszkodni rájuk. (Ha ugyanaz az ügy ismételtlen előkerült, rendszerint új tanúvallatást rendeltek el.)

2. Heves és Pest vármegyék működésének a kinti vármegyéktől eltérő vonásai

Amennyire az — részben a vármegyei élet egyes megnyilvánulásait vizsgáló tanulmányokkal,⁴³ részben a statútumok többször idézett gyűjteményével,⁴⁴ részben pedig egyes királyi magyarországi vármegyék jegyzőkönyveinek kiadott, illetve kiadás előtt álló regesztá-köteteivel,⁴⁵ illetve az ottani vármegyék monográfiá-

40 1668-ban pl. a sárospataki iskola tanulóinak támogatására: *Borosy A.*: i.m. II. 53. 1236.

41 Pl. i.m. II. 216. 2059.

42 HKSz vm. 1672-es statútuma: CSM II/1. 26-43.

43 Különösen nagy haszonnal forgattuk *Degré Alajos* tanulmányát: *Magyei közgyűlések a XVI-XVII. századi török háborúk korában*. In: *Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából*. Szerk.: *Bónis György és Degré Alajos*. Bp. 1971. 35-52.

44 CSM II-V.

45 *Balogh István*: *Regeszták Szatmár vármegye jegyzőkönyvéből, 1593. május 1. - 1616. augusztus 6. Nyíregyháza, 1986.* (Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár közleményei II/1.), *Tóth Péter*: *Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei I. 1595-1600. H. és é.n.* (Vas megyei levéltári füzetek 2.) *Bilkei Irén - Turbuly Éva*: *Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztája, 1555-1711. I. 1555-1609.* Zalaegerszeg, 1989. (Zalai Gyűjtemény 29.), *Uő.*: *Zemplén vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei (tartalmi kivonatok) I. 1558-1560.* Miskolc, 1990., *Gecsényi Lajos*: *Győr vármegye nemesi közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái I. 1580-1616.* Győr, 1990.

ival⁴⁶ való összevetésből — megállapítható, a két menekült vármegye működése szinte semmiben sem különbözött a hódoltságon kívüliektől, sőt nem is volt egyikübb vagy szegényesebb emezekénél. Ha Salamon Ferenc egykor azon örvendezett, hogy a pesti jegyzőkönyvekben mindmegannyi „turcicát” talált, ehelyütt azt kell hangsúlyoznunk — erre egyébként Salamon úgyszintén felfigyelt⁴⁷ —, hogy a vármegyei iratokból alig-alig értesülhetünk arról, hogy az universitás fennhatósága alá tartozó terület teljes egészében török megszállás alatt áll. S ugyanez vonatkozik a hevesi anyagra is. Akár adó-, akár pedig jogszolgáltatási vagy közigazgatási természetű ügyekkel foglalkozzék is, a nemesi közösség nem érzi említésre érdemesnek, hogy mindezen ügyekbe egy másik hatalomnak is van beleszólása. Még a háborús évek jegyzőkönyveiben is oly ritkán esik szó az ellenfélről, hogy bejegyzéseiket olvasva az a kényszerképzetünk támad, hogy a Habsburg-hadsereg — amelynek pénzzel és élelmiszerral való támogatására a menekült vármegyéket éppúgy felszólították, mint a többieket — árnyékbokszolást folytat. Az 1663. és 1664. hadas év nyolcvanhat pesti jegyzőkönyvi tétele között mindössze hétben fordul elő a „török” szó — akkor is jobbára a vármegyéhez érkezett leiratok ismertetésében —, jöllehet közben a törökök bevették Érsekújvárt és több környékbeli várat, körükük megszerverték immáron hatodik magyarországi vilajetjüket, Szentgotthárdnál megsemmisítő vereséget szenvedtek a keresztény fegyverektől és a császár-király mégis megalázó feltételekkel kötött velük békét Vasvárnál.

Pest vármegye ránk maradt jegyzőkönyveiben a megye felszabadulásáig (1686) kereken 2200 bejegyzés található,⁴⁸ s azoknak az arányszáma, amelyben a „török” szó előkerül, az összes lehetséges szóösszetételt figyelembe véve sem éri el az 5%-ot. Ezzel alig haladja meg a nagyjórészt vagy egészében magyar végvárok mögötti, de kisebb-nagyobb részben a töröknek is alávetett megyék hasonló arányszámait. Egyáltalán nem lenne meglepő, ha egyes, a hódoltság határán fekvő királyi magyarországi, de egyértelműen az utóbbihoz számító megyében egyes években a pestinél magasabb előfordulási arányszámra bukkannánk. Míg ugyanis a Pesthez hasonló státuszú menekült vármegyékben a török jelenléte afféle „természeti adottságnak” számított, amelyet felesleges emlegetni, addig a peremvidéki vármegyék sűrűn tiltakozni kényszerültek a török betörések, a töröknek is adózó sáv kiterjesztése, a törökök adóemelései és egyéb visszaélései — ahogy akkor mondták: békeszegései — miatt.

Annak, hogy a hódoltságban illetékes vármegyék jegyzőkönyvei (is) oly kevés szót ejtenek a törökről, volt sajátos oka is. A vármegyei tisztségviselők — egyszemélyben hódoltsági birtokosok — gyakorta rákényszerültek arra, hogy — panasz vagy ajánlat-tétel, egyezkedés stb. céljából — közvetlenül kapcsolatba lépjenek török földesúr-társaikkal, hiszen a közös birtoklás elkerülhetetlenül felvetett olyan ügyeket, amelyeket csak közösen lehetett rendezni. Csány magyar földesurai — eltávoztatandó azokat az

46 Vö. pl. *Borovszky Samu*: Borsod vármegye története a legrégebb időktől a jelenkorig I. Bp. 1909. 170-254.; *Kemény Lajos*: Abaúj-Torna vármegye története, 1527-1648. Kassa, 1915.; *Gyulai Rezső*: Törökvilág Komárom megyében. Komárom, 1894.; *Pákay Zsolt*: Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján, 1531-1696. Veszprém, 1942. (Publicationes Vesprimienses 7.); *Gecsényi Lajos*: Győr megye közigazgatása és tisztikara a XVII. században. Levéltári Szemle 38 (1988) 14-34.

47 *Salamon Ferenc*: Magyarország a török hódítás korában. Bp. 1886². 299.

48 Beleszámítva az utólag előkerült töredékeket is: *Borosy A.*: i.m. V. 279-281.

egyenlenségeket, amelyek az adó felosztása és bizonyos földrészek hovatartozása miatt támadtak közöttük — 1657-ben Heves vármegye közbejöttével egyeztek ki egymással. Mivel azonban az egyezés életbe léptetéséhez szükség volt a török földesúr beleegyezésére is, az egyik felet, kürti Vámosy Istvánt — ez idő szerint éppen a vármegye alispánját — bízták meg az azt tanúsító hitlevél megszerzésével. Meglehetően pontosan azért, mert abban bíztak, hogy Vámosy tisztsége tekintélyt parancsol a töröknek is.⁴⁹

Ha az illető török földesúr nem hajlott a jó szóra, meggyőzése érdekében feletteséhez: az illetékes szandzsákbéghez vagy éppen a budai pasához is lehetett fordulni, akiknek szemében alkalmasint úgyszintén számított, ha a folyamodó nem egyszerű birtokos, hanem vármegyei tisztségviselő. Az ilyen esetekben azonban tanácsos volt körültekintően eljárni, nehogy az illető az ún. *törökösség* gyanújába keveredjék. Egy Márton szolgabíró 1668-ban azért emeltetett vádat a Pest vármegyei tisztí ügyésszel a váci püspök megbízottja, Horváthi János ellen, mivel az az egyik sedria alkalmával e szavakkal támadt rá: „miért jár kigyelmed Budára a törökhöz vádaskodni”. Meglehetően, hogy Egyri „hivatalos útja” során — például valamely tervezett helyszíni eljárásához engedélyt szerezni — tért be a török tartományi székhelyre, jellemző azonban, hogy a vele régi határvitában álló⁵⁰ váci püspök képviselője legott arra gyanakodott, hogy talán nem köz-, hanem magánügyeket előmozdítandó tért be oda. Bár a törvényszék — azzal, hogy széksértésben marasztalta el Horváthi⁵¹ — „hivatalos útnak” ismerte el Egyri budai látogatását, az joggal gyanakodott, hiszen az utóbbinak vármegyei tisztségviselőként tulajdonképpen nem is lett volna szabad kapcsolatba lépnie a török hatóságokkal.

Ha valami olyan ügyük volt, amely a kapcsolatfelvételt elengedhetetlenné tette, a nádorhoz — vagy ha e tisztt üresedésben volt, az azt helyettesítő főméltósághoz — kellett folyamodniuk közvetítés végett. A nádor a panaszt vagy a kérést a budai pasához, az pedig a területileg illetékes török hatósághoz vagy közvetlenül az érintett török magánszemélyhez továbbította, majd intézkedésének eredményéről ismét a nádort értesítette. A válasz tehát sokszoros áttételen keresztül érkezett meg a vármegyéhez. Ez a nehézkes eljárás ugyanazt a célt szolgálta, mint a *törökösség* fogalmának bevezetése: megakadályozni, hogy a magyarok szorosabb kapcsolatba kerüljenek a törökökkel és ezáltal kikezdjék azt a negligens magatartást, amelyet a megszállókkal szemben tanúsítottak. Íme néhány példa:

Heves, miután tudomásul vette azt az országgyűlési végzést, amely felmentette a parasztságot a keresztény és török rabok ide-odaszállítgatásának terhes kötelezettsége alól⁵², 1655. július 27-i közgyűléséből felkérte a nádort, hogy vegye rá a budai pasát hasonló értelmű rendelkezés kibocsátására.⁵³ Talán a megismételt nádori intervenciónak is része lehetett abban, hogy hat esztendővel később, 1661 januárjában Kászim egri pasa eltiltotta a „Heves és Tarna vármegyében lakozó” falusi bírákat és polgárokat a rabhordozástól.⁵⁴ Legalábbis erre utal, hogy ezután a vármegye — amely láthatólag csak erre a biztosítékra várt — maga is sűrűn elkészítette vonatkozó statútumát.

49 *Szederkényi N.*: i.m. III. 247.

50 *Horváth Lajos*: A Galga-mente történetének írott forrásai, 1526-1686. Aszód, 1981. (Múzeumi Füzetek 20.) passim

51 *Borosy A.*: i.m. II. 51. 1219.

52 1655:22. tc. *Márkus Dezső* (szerk.): 1608-1657. évi törvényczikkek. Bp. 1900. (Magyar Törvénytár) 594-595.

53 *Szederkényi N.*: i.m. III. 234.

54 Eger, 1661. jan. 1. l.m. III. 468.

Ebben hangsúlyozza, hogy „a közönséges országgyűlésben elvégzetett dolog az, hogy ennekutánna a szegénység sem magyar, sem pedig török rabokat ne hordozzon, és arról a török pártról is tekintetes és nagyságos Kászon pasa, török császár vég Egervárának és Tisza-Duna között való helyeinek és hadainak gondviselője ezen mi nemes vármegyénkbeli szegénységnek címeres leveleket adott ki. Annak okáért mi is erről a magyar részről vármegyénkbeni lakos városi, falusi bírók- és polgároknak és mindennemű rendeknek erősen parancsolyuk, hogy ehhez az végezéshez ki-ki tartsa magát és senki akármilyen szín és kigondolt módok alatt sem magyar, sem pedig török rabot ezután ne hordozzon, szekeret, lovat alája ne adgyon, akár vasas [= szájalomkeltés végett bilincsben járó] rab legyen, akár vasatlan.”⁵⁵ Pest 1660-ban azért kérte Wesselényi Ferenc nádor közbenjárását, mert „az török megh tiltotta az fegyvert azon szegénységhtül”, majd két esztendő múlva — immár Hevessel együtt — megismételte kérését. A nádor azonban — tekintettel a küszöbön álló háborúra — ezúttal maga sem bízott a lépés eredményességében, s azt tanácsolta, hogy a parasztok maguk könnyörögjenek a budai pasánál: tölje el, hogy a kóborló rabok és magyar végváriak ellen fegyvert tarthassanak.⁵⁶ 1671-ben a budai pasa helyettese (a „budai vezér tihája”) közvetlenül Pest vármegyével közölte, hogy megültotta az új adófajta, az *accisa* szedését, a vármegye a levelet főispánjának, Szelepcsényi György esztergomi érseknek továbbította, aki postafordultával jelezte, hogy azt bemutatta az uralkodónak. Közölte: I. Lipót király megígérte, hogy azonnal futárt küld a budai pasához, s ha ott nem érne el kellő eredményt, tovább a Portára is.⁵⁷ Mint minden szabály, persze ez alól a gyakorlat alól is volt kivétel. Heves a jelek szerint nem szegte meg a közvetlen kapcsolatfelvétel tilalmát,⁵⁸ Pest viszont 1669. június 14-én utasította alispánját: írjon a budai pasa helyettesének, s tiltakozzék amiatt, hogy Fót és Rákospalota lakói — megsértve a környékbeli szokásokat — török hatóság elé vitték határvitájukat.⁵⁹

Említésre méltó különbség mutatkozik továbbá a menekült, illetve az egyéb királyi magyarországi és erdélyi vármegyék között a személyes nemesi felkelés (*personalis insurrectio*) tekintetében. Az országgyűlési végzések az ország összes nemesétől megkövetelték a személyes hadbaszállást, lakjuk bár a töröktől mentes maradt, a megszállatlan, de a törökök is adózó területen vagy éppen a hódoltságban. Az utóbbi két kategóriába tartozó vármegyék azzal az indoklással, hogy a török nem engedi felkelni őket, persze megpróbálták kivonni magukat ezen kötelezettség alól. Amikor Esterházy Miklós nádor 1643 nyarán elrendelte az inszurrekciót, Veszprém megye hódolt nemesei „sok szókal és kjáltásokkal erősítik, hogy ők semi utal nem merészelnék kj szállanj, mert mingyjárt feleségek, gyermekek az pogány rabságában esik”, sőt azt sem tartották kivihetőnek, hogy minden porta után egy-egy gyalogost állítsanak ki, „mert azt az török soha nekik megh nem enged, hanem ha fűzetnek valamit niavaliások”.⁶⁰ Ugyanezen vármegye két esztendő múltán azt válaszolta a hadbaszállító királyi mandátumra, hogy a nemesség nagy része a végvárakban szolgál, „a többi holdult falukban lakván, fegyvert nem foghat, mert a török rabbá s pogányáis teszi feleségit, gyermeket; máris köz hír a pogán közöt,

55 Fülek, 1661. ápr. 6. I.m. III. 467.

56 Szakály Ferenc: Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században. Bp. 1969 (Értekezések a történettudományok köréből 49.) 45-46. és Borosy A.: i.m. I. 162. 797.

57 Borosy A.: i.m. II. 103-104. 1507. és 1514-1515.

58 Szederkényi N.: i.m. III. 235-236.

59 Borosy A.: i.m. II. 72-73. 1348. és 1354.

60 Pápa, 1643. júl. 26. Vámos István — Batthyány Ádám. MOL, Batthyány cs. lt. Misszilisek 50 934.

hogy insurgálni parancholtatunk s publice mondgya (:a mint holdult szolga bíraktul informáltatunk, hogy a töröktül hallyák :), előb rabbá teszi magát, feleségét s giermekit s iózáját másnak adgya, mint személyében hadba indullyon, fegyverhez nyulljon valaki”.⁶¹

A fentiek természetesen nem annyira a teljesen megszállt Fejér és Tolna megye Veszprémhez csatolt részeinek, hanem magának Veszprémnek nemességére vonatkoznak. A megfelelő szakirodalom hiányában nehéz megmondani, hogy az uralkodó és a nádor mikor és mennyiben akceptálta a hódoltsági peremvidéki nemesség valóban megfontolásra érdemes érveit. Valószínűleg vajmi kevéssé, hiszen az egyik 1653. évi erdélyi országgyűlés is 200 forint büntetést helyezett kilátásba a vonakodó hódolt nemességnek. Bár a *Compillatae Constitutiones* egyik törvénycikke szerint e végzés érvényét a teljességgel hódoltsági Békés megyére is kiterjesztették, az nyilván csak az ott birtokos, de másutt élő nemesekre vonatkozott.⁶²

A hevesi és a pesti anyag tanúsága szerint ugyanis magát a hódoltságban lakó nemességet érthetőképp végül is sohasem sikerült felültetni. A felsőbbség kénytelen volt belenyugodni, hogy a hódoltsági nemesek pénzen váltják meg ebbéli kötelezettségüket, amelyen aztán vagy maga a vármegye vagy a nádor állított gyalogosokat. (A váltásösszeghez a megyén kívül lakó birtokosok is hozzájárultak, ami nem mentesítette őket attól, hogy lakómegyájukban esetleg személyesen is hadba kelljen vonulniuk.) Ha a nádor időről-időre megfélekedzett erről a szokásról, a menekült vármegyék azonnal a Veszprém megyei levélből ismert formulát szegezték szembe vele: „mert féltő, kegyelmes uram, — írja Pest 1682-ben —, hogy az fegyverfogás és personalis insurrectio véget török rabságában ne ejtsék magokat”.⁶³

1682 végén menekült vármegyéink Thököly Imre fejedelem fennhatósága alá kerültek. Bár azzal bocsátották követeket az 1683. május 20-i tályai tanácskozásra, hogy — mivel már az 1681. évi soproni országgyűlés vonatkozó határozata⁶⁴ ellen is tiltakoztak, s a török is tilalmazza őket a felkeléstől —, csupán fogadott katonaság kiállítását vállalják,⁶⁵ Thököly abban reménykedett, hogy a Porta neki mint szövetségesének megengedi majd nemcsak a hódolt, hanem a hódoltsági nemesség személyes hadbaszállítását is. A török apparátus azonban másként vélekedett a dolgról: a gyöngyösi nemesek mind a május 26-i, mind pedig a június 9-i közgyűlésnek jelentették, hogy tiltó parancsot kaptak.⁶⁶ Thököly azonban tovább erőltette a hódoltsági nemesek felültetését. Parancsára a hevesi alispán felszólította az átányiakat — s nyilván nemcsak őket —, „hogy az mustrára ott legyen mind az nemes személye szerint, mind az hajdú, azkit Nagyságod [értsd: az alispán, vagyis: a vármegye] reánk rendelt”. A falusi eljáróság ezúttal nem a török tilalomra, hanem az átvonuló tatár és thökölyánus hadak által nekik okozott károokra hivatkozva igyekezett kivonni magát a parancs teljesítése alól.⁶⁷

Hevest és Pestet nem csupán a közös székhely és az ugyancsak kényszerből — a tisztségre alkalmasak szűkös választékából — fakadó személyi összefonódottság,

61 Pápa, 1645. márc. 8. Veszprém megye Levéltára (=VmL), Veszprém vm. közgy. jkv. I. 33.

62 Erdélyi országgyűlési emlékek. XI. Szerk.: *Szilágyi Sándor*. Bp. 1887. (MHH Országgyűlési Emlékek B. 11.) 166., vö. *Szilágyi Sándor*: A békésvármegyei hódoltság történetéből. Békésvármegye múltjából 8 (1881) 23.

63 Fülek, 1682. aug. 5. PPS vm. — Esterházy Pál. MOL, Esterházy cs. hercegi ágának lt. Pál nádor iratai 50/4729.; vö. még uo. 50/5571., 3572., 5591., 5593. és 5594.

64 1681:46. tc. 17. pont *Márkus D.* (szerk.): 1657-1740. évi törvénycikkek i.m. 302-303.

65 *Szederkényi N.*: i.m. III. 165-166.

66 I.m. III. 167. és HmL, HKSz vm. közgy. jkv. VI. 216.

67 *Soós I.*: i.m. 87.

hanem a fellépések és az ügyvitel összehangoltsága is szoros akcióegységbe forrasztotta egymással. S ez talán a legszámottevőbb eltérés, ami ezek, illetve a szerencsésebb sorsú más vármegyeék működésében megfigyelhető. Az utóbbiak meglehetősen bezárkóztan éltek saját határaik mögött, s — bár megesett, hogy megkeresték egymást támogatás végett vagy közösen tiltakoztak a bécsi udvar valamelyik intézkedése ellen — a szomszédaitól is féltékenyen óvták saját illetékességi körüket, és nem ritkán előnyökhöz is igyekeztek jutni azok rovására. Nem így a már évtizedek óta „társbérletben” élő két menekült vármegye, amelyek tudomásunk szerint sohasem tettek olyan lépést, amelyet a másik nehezményezhetett volna, sőt minden tekintetben igyekeztek egymás kezére járnival. Ugyanez vonatkozik Nógrád vármegyére is, amely korábbi székhelyének, Szécsénynek török kézre jutása (1663) után szintén áttelepült Fülekre, s — jóllehet ott is saját területén működött, s így formailag nem számítható menekült vármegyének — készséggel csatlakozott a másik kettő között kialakult akcióegységhez.

A két, majd három „füleki” vármegye a jelek szerint általában beható előzetes egyeztetés után fordult a felsőbbséghez. Legyen bár szó az adókvetésről, inszurrekcióról, a végvári katonák kihágásairól, rendszerint egyenlő számú tagból összeállított, közös küldöttségeket menesztettek az ügyben illetékes rendi főméltósághoz vagy katonai tisztviselőkhöz, a velük adott instrukciókat is gondosan összehangolták, egészen addig, hogy számukra azonos kiküldetési díjat határoztak meg. Megesett, hogy a pesti követ akkor is azonos tartalmú instrukcióval indult a nádorhoz, ha kivételesen nem tartott hevesi társával,⁶⁸ s az is, hogy Pest, nem tartván szükségesnek külön embert küldeni, az ugyanoda igyekvő hevesi követtel terjesztette a nádor elé valamelyik kisebb jelentőségű kérését vagy panaszát.⁶⁹ Amikor az 1662. évi pozsonyi országgyűlésről az egyik pesti követnek betegség miatt haza kellett utaznia, a vármegye — amíg vissza nem tud térni — az egyik heves-külső-szolnoki követet bízta meg a helyettesítéssel.⁷⁰

A három menekült vármegye nemcsak kifelé képviseltette magát közös delegációkkal, hanem a belügyei rendezésére is gyakorta hozott létre közös bizottságot vagy vette át a másik gyakorlatát. 1649-ben például Heves és Pest fogott össze, hogy a parasztvármegyeék működését szabályozó instrukció alapelveit kidolgozzák. Noha ugyanez évben Heves és Nógrád közösen adott ki „a török és magyar rabok hordozására szolgáló stationális marschrutat”, Nógrád 1650-ben külön bocsátott ki instrukciót a paraszttisztek számára. (A pesti és hevesi instrukció kiadására ugyanis csak három évvel később került sor.)⁷¹ 1657-ben Heves kezdeményezte új parasztvármegyei szabályzat kibocsátását, s Pest az ő példáját követte, amikor hasonló instrukció kidolgozására utasította a tisztkart.⁷² Az utóbbi más esetben kész statútumokat vett át az előbbitől, amely viszont — Pesthez hasonlóan — gyakorta kölcsönzött ilyeneket Nógrád vármegyétől.⁷³

Ugyancsak Heveshez igazodott Pest, amikor 1668-ban delegációt küldött ki a végvári katonák túlkapásainak kivizsgálására⁷⁴, s 1674-ben is Hevessel egyeztetve terjesztette Esterházy Pál bányavidéki főgenerális elé újabb, hasonló tárgyú vizsgálatának eredményét.⁷⁵

68 Fülek, 1665. okt. 14. *Borosy A.*: i. m. I. 192. 971.

69 Fülek, 1665. szept. 10. I. m. I. 190. 961.

70 I. m. I. 158. 779.

71 *Szakály F.*: *Parasztvármegyeék* i. m. 27-29. és *Szederkényi N.*: i. m. III. 233.

72 *Borosy A.*: i. m. I. 84. 389., vö. *Szakály F.*: *Parasztvármegyeék* i. m. 30.

73 CSM II/1. 253-254. (1670), 269. (1673), IV/1. 377. (1672), 385. (1673), 405. (1676) és 410. (1677)

74 *Borosy A.*: i. m. II. 61. 1298.

75 I. m. II. 142. 1697.

A hevesi alispán, úgy tűnik, rendszeresen résztvett a pesti tisztségviselők elszámoltatására kiküldött bizottság munkájában, s nyilván így volt ez fordítva is. A két vármegye 1671-ben azonos tiszteletdíjat szavazott meg Forgách Ádám országbírónak,⁷⁶ s — nyilván a rivalizálás elkerülése végett — azonos bért fizetett alkalmazottainak is: Pest például 1681-ben a szomszédos vármegyék, különösen Heves példájára határozta ki a hohér bérét 8 forintban.⁷⁷

A szoros együttműködés és személyi összefonódottság következtében Heves és Pest iránta olyannyira összekeveredett, hogy az előbbi ránk maradt legkorábbi jegyzőkönyveit az utóbbiába kötve találjuk.⁷⁸ Ez a körülmény magyarázza, hogy a két vármegye 1666-ban közös bizottságot küldött Zólyom megyébe az 1663/64. évi háború idején oda menekített jegyzőkönyvek és iratok visszaszállítására, két-két katonai kíséretében.⁷⁹

Együttesen igyekezett visszaverni a három „füleki” vármegye a katonai hatóságok — elsősorban az őket befogadó vár főkapitánya — meg-megújuló beavatkozási kísérleteit is. Koháry István füleki főkapitány 1669-ben egyszerre vádolta be őket az újonnan kinevezett bányavidéki főkapitánynál, Esterházy Pálnál amiatt, hogy a szerinte katonai bíróság elé tartozó ügyeket is magukhoz vonják, azt kívánják, hogy a füleki lovas és gyalogos katonák ne járjanak ki a hódoltságba, hanem zsoldjukból éljenek, s a kisebb vétkeket elkövető füleki katonákat is megfosztják lovaiktól és fegyvereiktől. Hasonlóképp Esterházyhoz folyamodott védelemért a három vármegye is, kivált Bellovics vicekapitány ellen, aki — mint kijelentette „semmi úton-módon itt a végházban más bírót magán kívül nem engedhet meg, hanem kinek mi pörlekedése legyen a végház területiámban levő jószágá végett, akár nemes, akár nemtelen és akárki legyen az, ne viceispán vagy vármegye székin, hanem törvénykezzék őkegyelme előtt, az itt való hadiszéken”.⁸⁰

Mint tapasztalhatjuk, az a — meghatározónak tűnő — körülmény, hogy területük teljes egészében török megszállás alatt állott, vajmi kevés egyedi vonással ruházta fel a menekült vármegyéket. Sőt, feltehetőleg a hatékonyságra vonatkozó vizsgálatok sem az ő hátrányukra üténének ki, hiszen a kényszer diktálta szoros együttműködés, meglehetősen inkább a saját területükön működő társaiknál. Mindez azonban csak a — példának éppen emiatt kiválasztott — két vármegyére: Hevesre és Pestre áll, de ezekre sem feltétlenül a 17. század elejétől, hanem inkább annak második harmadától fogva. Úgy tűnik, kezdetben ezek sem rendelkeztek külön tiszttal és az önálló vármegyei lét egyéb attribútumaival. Hevesnek 1607-ben talán Borsoddal,⁸¹ 1609-ben pedig igazolhatóan Gömörrel volt közös alispánja, s így az önállósulás jeleként értékelhetjük, hogy a vármegye 1614-ben — „Sigillum comitatus Heves-Szolnok” felirattal — új pecsétet vésetett magának.⁸² A jelek szerint Pest közösködése Nógráddal még tovább tartott: 1617-ben például — nádori felhatalmazás alapján — a Strucz Ferenc vezette nógrádi tiszttal ítélt Pest megyei perekben is.⁸³

76 I.m. II. 95. 1462.

77 I.m. III. 17. 2096.

78 PmL, Közgy. jkv. I. passim

79 Borosy A.: i.m. II. 18. 1025.

80 Pálmány B.: i.m. 43.

81 Szakály F.: Parasztvármegyék i.m. 21.

82 Szederkényi N.: i.m. III. 8-9.

83 „Non Franciscus Zhrwcz vicecomes, iudices nobilium et iurati assessores sedis iudiciariae comitatus Newgradiensis nec non causarum in comitatu Pesthiensi movendarum ex palatinali oomissione iudices”. Losonc, 1617. jún. 2. MOL, Szily cs. lt.

3. Vármegyei élet a hódoltság más részein

Az összes többi menekült nemesi vármegye — ha egyáltalán szabad így neveznünk és ezzel Heves–Külső-Szolnokkal és Pest–Pilis–Solttal egy nevezőre hoznunk őket — lényegében csak a nevében létezett. Külön tisztikaruk nem lévén, ügyeiket — ha éppen teltett rá erejéből — az a szomszédos, hódoltsági peremvidéki vármegye intézte, amelyhez hozzácsatolták. A Kiskomár környékét leszámítva teljes egészében török uralom alá került, török várakkal sűrűn behálózott Somogyot már az 1596. évi országgyűlés Zalával (székhelye Egerszeg, Sümeg vagy Szentgrót) egyesítette, amelynek alispánja — bár a vármegye követei azt kérték az 1609. évi országgyűléstől, hogy „Somogy vármegye a jövőben ne is említették”, vagyis: teljesen bekebelezhessék azt — végig a 17. században egyben zalai és somogyi alispánnak titulálta magát.⁸⁴ Abból, hogy a baranyai kismesek — saját állításuk szerint — Légrádra szolgáltatták be taxájukat, arra következtethetünk, hogy ez a megye is Zalával volt egyesítve.⁸⁵ Megerősíteni látszik ezt a feltevést, hogy 1654-ben a somogyi szolgabíró és esküdt járt el a szóbanforgó baranyai településektől északkeletre fekvő Mányok falu (Tolna m.) fogságba hurcolt lakosai érdekében is, amelynek birtoklása felett Túrós Miklós kiskomáromi gyalogos vajda, illetve Pécsi András pozsonyi kanonok és pécsi prépost viszálykodott egymással.⁸⁶

Annak viszont, aki valamely Nyugat- vagy Észak-Tolna megyei birtok ügyében kívánt eljárni, Veszprém vármegyéhez (székhelye: Pápa) kellett fordulnia. „Balogh Péter fia, Balogh Péter iffiabbi Nagyságodat én általam czitálta volt Hencze nevű faluya felől az pápai székre — jelentette a helyszínről Bosnyák Tamás füleki kapitánynak Martonfalvay György —, mivel hogy Tholna vármegyében levő iószágoknak minden discursussa és törvény szerint való processussa applicátatott ide az nemes Beszperim vármegyéhez”⁸⁷. Úgyisint Veszprém vármegyéhez hallgatott Fejér megye nyugati része is, míg — egy, 1625. évi híradás szerint — „az Saaron innen való része Székesfejér vármegyének Komárom vármegyéhez applicátatott”⁸⁸. Ez az elhatárolás azonban nem lehetett merev, hiszen 1667-ben a komáromi határhoz közel fekvő Felcsút

84 *Okányi Pál*: Somogy megyének közigazgatása a török uralom alatt és utána a megye visszaállításáig. A kaposvári m. kir. főgimnázium értesítője az 1891-92. évről. Kaposvár, 1892. 13., *Kanyar József*: Somogy megye közgyűlése a hódoltság idején és a felszabadító harcok utáni első évtizedekben (1658-1718). Somogy megye múltjából (Levéltári évkönyv) 17 (1986) 87-90. 1.; *Tóth Péter*: Somogy vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei. Uo. 21 (1990) 51-54. és 63-66.

85 *Szakály Ferenc*: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981. 224-225.; Az 1619-ben említett Tóttós Gábor somogyi főbíró hatásköre kiterjedt Baranya és Tolna megye területére is. *Okányi P.*: i.m. 13.

86 Kiskomár, 1654. okt. 25. Kanizsay Miklós kap. — Pécsi András. *Felsmann József*: Mányoki levelek a tizenhetedik századból. Bp. 1913. (A Szent István Társulat Tudományos és Irodalmi Osztályának felolvasó üléseiből 85.) 22.

87 Pápa, 1632. máj. 28. Statny Okresný Archív v Banskej Bistrice (=SABB), Koháry cs. lt. Pars. II. Nr. 6466.; Balogh 1632. márc. 3-án tiltakozott Veszprém vármegye előtt: MOL, Bosnyák cs. lt. Fasc. 1. 37.; Ugyanitt reprobált 1653. nov. 26-án Bikádi János Jagasics János Mislát illető tiltakozása miatt. VmL, Veszprém vm. közgy. jkv. I. 67.

88 *Szakály F.*: Magyar adóztatás i.m. 225-226. és 231.; Komárom vm. 1646-ban felvette gravamenjei közé a bicskei jobbágyok Zichy István tatai kapitány elleni panaszait. Komárom, 1646. jan. 29. Komárom vm. — Batthyány Á. *Jenei Károly*: Iratok Fejér megye török hódoltsághoz tartozó történetéhez. Fejér megye történetéből (=Évk: Fmt) 6 (1972) 183.; *Nagy Lajos*: Adalékok a Fejér megyei jobbágytörténetéhez (1543-1768). Alba Regia I (1960) 81-82.

lakói is a veszprémi szolgabíró előtt egyeztek meg a fizetendő summáról földesurakkal, Berzeviczy Lajos pápai pálos vicáriussal.⁸⁹ Mivel Pest megerősödése előtt Komárom vármegye a pilisi községeket is elérte,⁹⁰ alkalmasint ez igazgathatta Esztergom megye Dunától délre eső, hódoltsági részét is.⁹¹

Azon alföldi vármegyék közül, amelyeknek az emlékezete egyáltalán fennmaradt, a Csongrádot „alkotó” Szegedet és néhány falut Esterházy Miklós nádor 1638-ban Pesthez csatolta,⁹² de az 1640-es években már Hevessel együtt fizették az állami adót.⁹³ Végül az 1648. évi országgyűlés Borsoddal egyesítette ezt az egyébként az erdélyi fejedelmektől is ellenőrzött megyét.⁹⁴ A csongrádiak nem örültek ennek a változtatásnak; 1655-ben a csanádiakkal együtt — akiken nyilván Makó mezővárost és a környékbeli néhány magyar falut kell érteni — felkérték az országgyűlésre induló hevesi és pesti alispánt, hogy támogatólag terjesszék elő kérésüket a Heveshez való visszacsatolásra.⁹⁵ A kezdeményezés nem járt eredménnyel, Csongrád továbbra is Borsod hódoltsági függvénye maradt.⁹⁶

Ami az Erdély eldterében elterülő megyéket illeti, a Lippa átadása (1616) után teljességgel török megszállás alá került Aradot az 1626. évi országgyűlés Zarándba (székhelye: Borosjenő) tagolta be (*incorporálta*),⁹⁷ amely alkalmasint beleszólt az Araddal szomszédos Csanád ügyeibe is. Noha 1658-ban Hamvay Ferenc Heves-Külső-Szolnok vármegye előtt tiltott el mindenkit a Békés megyei Nyárszeg használatától,⁹⁸ ez a megye is az erdélyi érdekszférába tartozott, s — ahogy a szászsebesi országgyűlés megfogalmazta — „eleitül fogva Bihar vármegyéhez volt incorporálva”,⁹⁹ vagyis ügyeit Nagyváradon, annak eleste (1660) után pedig a somlyói végvárban intézték.¹⁰⁰ 1631-ben — amikor még meghatározóan erős erdélyi befolyás érvényesült a Tiszántúlon, sőt a Duna-Tisza köze jelentős részén is — a Külső-Szolnok megyei Mezőtúr lakosai is az egyben a bihari alispáni tisztet is betöltő Csomaközi András váradi vicekapitány előtt perelték borosjenői Szentandrásy Tamás szentandrászi (Békés m.) jobbágyait, mivel azok bizonyos vitás határrészről elhajtották marháikat. A határrész hovatarozását bizonyítandó „mind az... török császár leveleinek párját, az egri... Muráth bassa pecsétetes keze írása alatt az túri határ felől, mind pedig a nagyságos Szulimán bék urunknak eő nagyságának ugyanarról írt

89 Pápa, 1667. márc. 10. *Jenei K.*: i.m. 202.

90 *Szakály F.*: Magyar adóztatás i.m. 226-227.; Megjegyzendő, hogy az 1643-ban Komáromhoz adózónak tűnő pilisi helységek 1635-ben már szerepelnek a PPS megyei dikajegyzékben is. PmL, Conciptiones perceptuales II/1. 1.

91 „az nemességnek nagjób része itben az praesidiumban lakik” — írja magáról az esztergomi nemesség. Újvár, 1641. aug. 3. Komárom megyei Levéltár, Esztergom vm. közgy. jkv. I. 5.

92 *Gyárfás István*: A jász-kunok története. IV. Bp. 1886. 224-225.

93 *Szakály F.*: Magyar adóztatás i.m. 229-230.

94 Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig. Szerk.: *Kristó Gyula*. Szeged, 1983. 715-716.

95 *Szederkényi N.*: i.m. III. 68. 1.

96 Pl. Csongrád megye történeti olvasókönyve I. A honfoglalástól a polgári forradalom és szabadságharc végéig. Szerk.: *Blazovich László*. Szeged, 1985. 165.

97 *Márki Sándor*: Aradvármegye és Arad szabad királyi város története II. Arad, 1895. (Aradvármegye és Arad szabad királyi város monográphiája II.) 82.

98 Fülek, 1658. febr. 6. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. I. 20^v.

99 1659. máj. 24. - jún. 25. XXVIII. tc. *Szilágyi S.* (szerk.): Erdélyi országgyűlési emlékek i.m. XII. 309.; *Uő.*: A békésvármegyei hódoltság i.m. 16. és 23.

100 1674. (további dátum nélkül) Bánffy Dénes instrukciója ismeretlen somlyai kapitánynak. Török-magyarkori állam-okmánytár. Szerk.: *Szilágyi Áron és Szilágyi Sándor*. V. Pest, 1871. (Török-magyarkori történelmi emlékek. Okmánytárak VII.) 281-282.

levelét producálták elő”. A bihari sedria e török levelek alapján ítélte úgy, hogy a szentandrásiaiak tizenöt napon belül kötelesek visszaadni az elhajtott marhákat,¹⁰¹ ami arra vall, hogy az erdélyi magisztrátus előtt messze nagyobb respektusa volt a török hatóságok megnyilatkozásainak, mint a királyi Magyarországon.

„Valamely felé fordulunk, mindenótt bitangoknak és uratlanoknak mondanak mind földestől bennünkett — panaszolták az öcsödiek (Békés m.) 1644-ben uruknak, Rhédei Jánosnak —. Sőt még önnön maga Olasz János [szendrői lovashadnagy] is azt mondgya, sem uratok nincs, sem vármegyétek.”¹⁰² Olasz — megbélyegzőnek szánt és érzett — kijelentése az erdélyi és magyarországi jogigénylők pozícióharcában hangzott el, s nyilván a környékbeli viszonyokban jártas szendrői hadnagy is pontosan tudta, hogy Békés ügyeit Bihar vármegyénél intézik. Kijelentése ennek dacára alighanem azon korabeli közfelfogást tükrözi, miszerint az olyan megye, amelynek ügyeit nem saját tisztikar, hanem valamelyik másik vármegyéé viszi, tulajdonképpen kiszakadt a magyar rendi igazgatás keretei közül. S a szóbanforgó vármegyék levéltárai tulajdonképpen alátámasztani látszanak ezt a lekicsinylő minősítést. Az egykor incorporált megyék közül Baranya, Békés, Csanád és Csongrád levéltárában egyetlen darab török kori vármegyei irat sem maradt ránk (a Romániában őrzött aradi és zárandi levéltárról nem rendelkezünk információval), s Fejér és Tolna archívuma is csak néhány közgyűlési iratot őriz (1618-cal, illetve 1654-gyel kezdődőleg). Somogynek ugyan vannak — persze felettébb hiányos — jogszolgáltatási sorozatai, 1658-cal induló jegyzőkönyveiben azonban mindössze néhány leirat és adóztatással kapcsolatos bejegyzés található.¹⁰³ Azon peremvidéki vármegyék, amelyekkel ezek egyesítve voltak, általában gazdag vonatkozólag viszonylag, helyenként pedig feltűnően kevés utalás olvasható, s azok nagyrésze is bevallás vagy tiltakozás. Pusztán a vármegyei iratokból ítélve az a benyomásunk támad, hogy a befogadó vármegyék a legjobb esetben is alárendelt státuszú járásként bántak az incorporált vármegyével, s inkább megadóztatásukban, semmint viszonyaik rendezésében „jeleskedtek”.¹⁰⁴

A menekült vármegyék működése persze az esetben is érdekes és elemzésre érdemes jelenség volna, ha kiderülne, hogy az csupán Hevesre és Pestre — vagyis: hozzávetőleg a megszállt terület egynegyedére — korlátozódott. Az alábbiakból azonban kitűnik majd, hogy az incorporált hódoltsági vármegyék működése sem volt olyan formális, mint amilyennek ránk maradt saját iratanyaguk alapján feltenni hajlamosak lennénk. Ehhez azonban le kell „szállnunk” azoknak a közvetítő intézményeknek a szintjére, amelyek a menekült vármegyék akarátát magán a megye területén is érvényre juttatták.

Már a fenti vázlatos áttekintésből is kiderülhetett ugyanis, hogy a menekült vármegyék gyűlésein és törvényszékein nemcsak a birtokaiktól távol — a királyi Magyarországon és Erdélyben — élő birtokosok egymás közti ügyletei, valamint az universitásnak mint közigazgatási és jogszolgáltatási ügyekben is illetések testületnek belső gondjai kerültek terítékre, hanem — legalább olyan mennyiségben és súllyal — olyanok is, amelyek közvetlenül érintették a megszállt területen élő nemesek és jobbágyok életviszonyait is.

101 Várad, 1631. máj. 17. *Fodor Zoltán*: Oklevéltár Mezőtúr város történetéhez, 1205-1864. Mezőtúr, 1968. (kézirat gyanánt) 43-44.

102 Öcsöd, 1644. jan. 6. *Vass Előd*: Öcsödi jobbáglevelek és tanúvallomások a Békés megyei hódoltságból. *Agrártörténeti Szemle* (=AtSz) 22 (1980) 186-187.

103 *Kosáry Domokos*: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I/1. Általános rész I-II. Bp. 1970. (A megfelelő megyei levéltárak ismertetőiben); *Kanyar J.*: i.m. 87-89.

104 *Vö. T. Mérey Klára*: Somogy megye pusztulása Szigetvár eleste után. In: *Szigetvári emlékkönyv. Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára*. Szerk.: *Rúzsás Lajos*. Bp. 1966. 173-174.

4. A menekült vármegyék hódoltsági „tagozatai”

A magyar földesurak és hatóságok már az előző században is gyakorta kiszólitották jobbágyaikat a hódoltságból, hogy velük a birtokosváltozásokat és a birtoklás módját érintő megegyezéseket közöljék, vagy hogy tőlük lakóhelyük belső viszonyairól és — főként — a határviszonyokról információkat nyerjenek. Mivel ezen ügyek nagy többsége megkövetelte volna a szolgabíró (judex nobilium = iudlium) és esküdt (juratus assessor = jurassor) megjelenését a helyszínen — amire általában nemcsak a török uralom alatti, hanem a peremvidéki megyékben sem volt mód — számos vármegye statútumban mondotta ki, hogy — miként azt Gömör 1667-ben megfogalmazta — „cursusát kibocsátván, akármely falunak vagy városnak bíróját és földesúrnak emberét beidézhesse maga házához és ottan adván ki parancsolatját, minden járásbeli emberek tartozzanak büntetés alatt szolgabíró és esküdt uraimék házához bemenni, az őkegyelmek szavát megfogadni, levelét elvinni és parancsolatját megtenni” — és tegyék hozzá: ott tanúvallomást tenni.¹⁰⁵

A menekült vármegyék persze még inkább ráfanyalodtak erre a köztes megoldásra, mint peremvidéki társaik, amelyekben — mint az alábbiakból kiderül majd — egyébként is inkább a tisztségviselők kényelmessége, semmint a török „akadályozta” a helyszíni kiszállást. Pest vármegyéből számtalan olyan, Balassagyarmaton, Szécsényben és — legnagyobb számmal természetesen — Füleken felvett tanúvallatási jegyzőkönyvet ismerünk, amelyben a kiküldött szolgabíró és esküdt hódoltságból felrendelt tanúk vallomásait rögzítette¹⁰⁶, s az illetén jegyzőkönyvek éppenséggel azon vármegyékben sem ritkák, ahol a vármegyei élet keretei közel sem álltak vissza oly teljességgel, mint Pestben vagy az úgyszintén rengeteg hasonló dokumentumot megőrzött Hevesben.¹⁰⁷

Időnként valóságos népgyűlés támadt a határhoz közel eső végvárakban a vármegyék által felrendelt, illetve a földesurak által valamely hiteleshely kiküldöttje elé állított hódoltsági tanúkból. Ez arra mutat, hogy a török hatóságok nem gördítettek komolyabb akadályokat alattvalóiknak a magyar hatóságok előtt való megjelenése elé. Ennek ellenére ez az eljárás sokkalta nehezekebb és több előzetes szervezést kívánó, ugyanakkor messze kétesebb megbízhatóságú volt, mint a helyszínen elvégzett. Annál is inkább, mert az esetek többségében dűlő- és földdarab szintig menő határviták eldöntésére szolgált, s így ugyancsak megkívántatott volna a tényleges szemrevételezést (*occulata revisio*), s ráadásul a határjelek felállításának, illetve megújításának kellett volna követnie, amit — legyen bár hozzájuk bármily közel a vitás terület — sem Fülekről, sem Gyarmatról, de még Szécsényből sem lehetett végrehajtani.

Másutt beszámoltunk róla, hogy Hevesnek és Komáromnak már az előző században is voltak olyan hódoltsági emberei, akiket a vármegyei kiadványok — jóllehet nem tartoztak a hagyományos értelemben vett vármegyei tisztségviselői karba — saját „szolgabíráikként” vagy „esküdtjeikként” — aposztrofálnak, s akik — legalábbis az előbbiben — tanúvallomások felvételével és a tapasztalataikról előtte tett bevallásaikkal segítették a menekült vármegye eligazodását. Bár ez a sajátos intézmény a jelek szerint csak közvetlenül a határ mentén létezett s nem mondható különösebben elterjedtnek sem, a 17. század dereka táján megerősödött menekült vármegyéknek ez adhatta az

105 H.n., 1667. dec. 5. CSM II/1. 251.

106 PmL, Acta judicialia (a század első felében az ilyenek voltak többségben), vö. Horváth Lajos: A Galga-mente történetének írott forrásai, 1526-1686. Aszód, 1981. (Múzeumi Füzetek 10.) 46-57. passim

107 HmL, HKSz vm. közgy. iratok

ötletet az ún. „hódolt szolgabírói” és „hódolt esküdti” hálózat kiépítéséhez. Erre utal az elnevezésbeli különbözés is. Míg azon vármegyékben, amelyekben már az előző században is volt ilyen tisztség, általában „szolgabírónak” nevezik és — ami még lényegesebb — a tisztikar teljes jogú tagjának tekintik a hódoltsági tisztségviselőket, a többiben csak messze korlátozottabb hatáskörrel rendelkező „esküdtekre”, „alszolgabírákra” bukkannunk. A célnak mindkét változat tökéletesen megfelelt: egyként alkalmas volt rá, hogy a megye népe feletti ellenőrzést mérhetetlenül kiterjessze és megszo-kott, mindennapos rutinná tegye. Vagyis: megteremtse azt, az addig még általában hiányzó láncszemet a testület és a terület — azaz: a vármegye és a megye — között, amelynek hiánya, illetve gyengesége a vármegyei befolyást a 16. században olyannyira formálissá tette.

Zala vármegye somogyi főszolgabírája és esküdtje 1612-ben írásba adta, hogy az endrédi és kapolyi birtokviszonyokról megkérdezendő hódoltsági tanúkat azért rendel-ték be Keszthelyre, mert a töröktől való félelem miatt nem mertek kimenni a helyszín-re.¹⁰⁸ (Maga a berendelés viszont itt sem okozhatott gondot, hiszen a zala-somogyi hatóság 1623-ban ismeretlen helyen — talán a közeli Kiskomárban — nem kevesebb mint 77 környékbeli tanút kérdeztek ki Pálfalva és Szobafalva határait illetően.)¹⁰⁹ Az ezernyi feladattal agyonterhelt, választott kinti somogyi tisztségviselők mellé rendelt itteni hódoltsági esküdtek közül egy-egy nemesdéit (1652) és pátróit (1642 körül), valamint két nemesvidit (1642 körül, 1654) ismerünk név szerint,¹¹⁰ amiből — mivel e helységek Kiskomár közelében feküdtek — kiviláglik, hogy a menekült Somogy vármegye hódoltsági „tagozata” a közvetlenül határmenti területeken kezdett kikristá-lyosodni.

Amikor özvegy Récsey Mihályné Beke Margit 1675-ben visszakövetelte Nyitrai György légrádi lovashadnagytól hét elzálogosított jutai jobbágytelkét, az egyesült vár-megye alispánja Nagy János alszolgabírót küldte ki, aki visszatérve jelentette, hogy személyesen kiszállt Jutára és ott Nyitrai György egyik jobbágya útján megintette a visszaadás végeit.¹¹¹ Ugyanő — Szakál János viceszolgabíró és Lukács György esküdt társaságá-ban — Csurgóról kelezte azt az 1677. november 7-i tanúvallatási jegyzőkönyvet, amelyben 5-5 szentai és szentmártoni, 4-4 csurgói és iharosberényi, 2 nagymartoni, 1-1 amongi (?), inkei, potyondi és szentkirályi tanú szavait rögzítette a csurgói határról.¹¹² Bár az iratok nem közlik az említett alszolgabírák és esküdt lakóhelyét, e két adat rendkívül fontos számunkra. Ha ugyanis hódoltságon kívülnek bizonyulnának, az azt tanúsítaná, hogy a törökök immár a kinti tisztségviselők helyszíni eljárásai elé sem gördítettek akadályokat, ha hódoltságiaknak, akkor viszont azt, hogy Somogy vármegye hódoltsági „tagozata” a század utolsó harmadára tovább differenciálódott és erősödött.

Veszprém vármegye 1665. augusztus 25-i közgyűlése — egy börszönyi, egy gymóti és egy szentgáli nemes mellett — esküdtei közé eskette a peremartoni Kis Istvánt is.¹¹³ Mivel Peremarton a Várpalota, Székesfehérvár és Battyán török várak által határolt háromszögbe esett, ez az adat arra utal, hogy a nemesi universitás helye végrehajtó

108 Keszthely, 1612. febr. 14. *Erdélyi László: A tihanyi apátság története I. Az apátság önállósága, 1055-1701.* Bp. 1908. (Pannhonalmi rendtörténet [=PRT]) X. 767. Nr. 244. (átírva)

109 Dátum nélkül, átírva a vm. 1623. máj. 24-i oklevelében. MOL., Fesztetich cs. lt. Pethő-rész. Comitatus Simighiensis 125.

110 *Okányi P.:* i.m. 13.

111 Sümeg, 1675. jún. 12. Somogy megyei Levéltár, Processus varii 1. (átírva)

112 MOL., Fesztetich cs. lt. Pethő-rész. Comitatus Simighiensis 181.

113 VmL, Veszprém vm. közgy. jkv. I. 141.

apparátusának kiépülése Veszprém megye hódoltsági részein — s ezzel együtt talán Fejér megye hozzá csatolt nyugati felében — is megkezdődött. Így aztán egyáltalán nem kizárt az a lehetőség sem, hogy előbb-utóbb Fejér megye ezen részéről is előkerül majd néhány, a hódolt esküdtek által a helyszínen felvett tanúvallatási jegyzőkönyv. Egy, a magyar hatóságok közreműködésével végzett itteni török határjárás nyomait véljük kiolvasni Gorup Ferenc püspök alábbi, 1652. évi kifakadásából: „Csúfos határ írás, a hol a teörök *egi magyar vice gerensel avagi egi szolgha bíróval teörvint csinálnának* [kiemelés tőlem — Sz. F.] de proprietate, négi forintigh a hatalmok, ezerekre szólónak.” „Adná az Úr Isten — fohászokdik a levélíró —, bár határt írhatnánk ot táján az articulusok szerint”, amíg azonban ez nem lehetséges, azt tanácsolja Batthyány Ádámnak, hogy minden maradjon függőben az utóbbi battyáni és polgárdi, illetve a veszprémi káptalan fülei jobbágysai között.¹¹⁴ Gorup fogalmazása oly önellentmondásos, hogy azt nem könnyű kihámozni belőle: a határjárás már megtörtént-e vagy még csak tervezték — mint alább kiderül, az utóbbi történt —, annyi azonban egyértelműen kiviláglik belőle, hogy nagyon is elképzelhetőnek tartotta a magyar hatóság abban való részvételét.

Még inkább Batthyány, aki midőn a határjárás 1653-ban valóban végbement, készpénznek vette, hogy azt magyar tisztségviselők végezték: „úgy látom — írja erről Gorup —, hogy Nagyságod nem informátus a dologban, mivel maga leveleiben *vármegyét, zolga bírót és a töbit* [kiemelés tőlem — Sz. F.] emlegeti”.¹¹⁵ Ha így történt volna — folytatja — neki és a környékbeli nemeseknek sem lenne kifogása ellene, csakhogy a battyániak és a polgárdiak nem magyar, hanem török tisztségviselőkkel igazítottak határt. Hogy az, akiről mind Gorup, mind Batthyány feltételezte: belefolyhat a Fejér megye nyugati részén fekvő birtokok határainak kijelölésébe, kinti vagy hódolt szolgabíró volt-e, azt egyelőre nem tudtuk eldönteni. A — tökéletesen irreális — négy forintos értékhatár és a vicegerens emlegetése mindenesetre alantasabb beosztású — vagysis: a megszállt területen élő — tisztségviselőre utal.

Komárom megyébe — pontosabban: Fejér megye Komáromhoz csatolt északi és keleti részébe — érve bőségesebb és könnyebben értelmezhető nyomokra bukkanunk. Ezek azt tanusítják, hogy — mivel itt az előző században is működtek hódolt tisztségviselők — a nemesi vármegye hódoltsági részlege rendkívül gyorsan helyreállott, sőt meglehet, hogy megszakítás nélkül létezett. Mindenesetre Alcsút község 1639. május 30-i bizonságlevele a jelenlévők között „Komárom vármegye esküdtjét”, Ódor Mihályt is megnevezi.¹¹⁶ Tizennégy esztendő múlva Komárom vármegye értesítette Batthyány Ádámot, hogy szolgabírája és esküdtje a helyszínen, a szomszédos falvak lakóitól tudakozódva megállapította: azok az alapi rációk, akiket Batthyány katonái elhurcoltak, Csajághy Gergely adófizető jobbágysai, s kérte elengedésüket, hogy „afféle miat teöb keöreosztén feöldes uraknak és nemeseknek hódult jobbágyi feöl ne keilyenyenek és oda aláb az teöreöknek tellyessebb birtokában alá ne vegyék magokat”.¹¹⁷ Bár a levél ezt nem mondja ki, bizonyosra vehetjük, hogy ezt az eljárást hódolt szolgabíró és esküdt végezte. A nagy távolságon túlmenőleg ezt a feltevést igazolja Bicske mezőváros ugyanez évben kelt levele is, amelyben azt panaszolja Batthyáynak, hogy Csáky László tarjáni jobbágysai a tatai tiszttartó segítségével el akarják foglalni

114 Veszprém, 1652. aug. 28. MOL, Batthyány cs. lt. Misszilisek 16 494

115 Veszprém, 1653. ápr. 17. Uo. 16 498.

116 MOL, Kapuváry cs. lt.

117 Komárom, 1653. ápr. 28. MOL, Batthyány cs. lt. Misszilisek 27 057.

tőlük a móri puszta egy részét, jóllehet „az nemes Comárom vármegyének közöttük lakó [kiemelés tőlem — Sz. F.] nemes szolgálja bírása tiltotta őket tülle száz talléron, hogy meg ne merjék próbálni, hogy az Nagyságod örökös jószágát dúllyák”.¹¹⁸

Az említett bicskei szolgabíró nyilvánvalóan az a Kenyeres Gergely lehetett, akinek hasonló eljárásairól forrásaink a következő negyedszázadban több ízben tudósítanak. 1654 áprilisában — Ódor Péter esküdttel — a lovasberény-verebi határt vizsgálta a helyszínen.¹¹⁹ 1674 júniusában — Makád István esküdttel — Acsán, Felcsúton és Szentpéteren szedett tanúvallomásokat a bágyoni és a kuldói puszta használóiról,¹²⁰ 1676 júliusában — Sági Mihály és Szűcs György társaságában — Dájának Perkáta felőli határvonalát igyekezett tisztázni,¹²¹ 1677 novemberében pedig — a Szentpéteren lakos Betzei Mihály esküdttel — azt nyomozta, hogy az előző esztendőben miként igazították el a törökök a Besnyő és Széplak közti határt.¹²² Hosszú működése mély nyomokat hagyott a környékbeli jobbágyság emlékezetében. 1701-ben egy 80 éves pákozdi tanú „arrul is emlékezik, hogy török idétt pákozdiak bírván Novaj nevű prae-diumot, veszekedtek az börgöndi úrral, kire nézve pákozdiak Kenyeres Gergölyt, az akkori szolgabírót Bicskéről kihozták esküdtjével együtt”.¹²³

Bár — mint látható — másunnan is választottak hódolt esküdtteket, úgy tűnik, Bicske számított Komárom vármegye hódoltsági tagozata „székhelyének”. Nemcsak Kenyeres volt odavalósi — s egyben a közösség és az ottani református egyház erős támasza —, hanem nyilvánvalóan a két Ódor is, hiszen 1645/46-ban nemes Ódor János töltötte be a város főbírói tisztét.¹²⁴ Noha Bicske földesura, Batthyány Ádám a saját jobbágyának tekintette őket¹²⁵ és működési körzetük mélyen benyúlt a hódoltságban, Kenyeres „igazi” szolgabírónak, az Ódorok pedig „igazi” esküdtnek számítottak, hiszen az általuk igazgatott — a vármegyei összeírásokban nem egyszer „Kenyeres Gergely járásának” nevezett¹²⁶ — vérteljai járásnak nem volt kinti, komáromi szolgabírója és esküdtje. Ez a helyzet — amelynek csak Hevesben találjuk párját — azzal magyarázható, hogy Bicske ugyan a hódoltságba, de annak török helyőrségektől kevésbé ellenőrzött szélére esett, s így az ottani nemesek nagyjában-egészében megfeleltek az „igazi” tisztségviselőkkel szemben támasztott követelményeknek. Hasonló megfontolásokból válhatott „igazi” szolgabíróvá az a Barkó Márton is, akiről az 1638/39. évi összeírás a vérteljai járást nevezte,¹²⁷ s aki nyilván éppúgy a Bicske tőzsomszédságában fekvő Felcsúton élt, mint az előző század végén úgyszintén szolgabíróságot viselt felmenője, Barkó Máté.¹²⁸

A Duna innenső oldalára térve: a nagykőrösiek még a 18. században is emlékeztek rá, hogy a köztük élő nemesek egykor hódolt tisztségviselőként szolgálták a nemes vármegyét. „Nemes Pest vármegyének tisztjei a töröktől való félelemnek miatta a vármegyében nem bátorkodván lakni — írja a város krónikása, a bíróságviselt Balla

118 Uo. 6718.

119 1654. ápr. 1. *Károly János*: Fejér vármegye története. IV. Székesfehérvár, 1904. 525-527.

120 1674. jún. 22. MOL, Magyar-Kossa cs. lt. Család által rend. ir. Fasc. C/1.

121 Bicske, 1676. júl. 24. Kenyeres G. — sógora, Fördös Mihály. *Jenei K.*: i.m. 205.

122 1677. nov. 18. *Földvári László*: Elpusztult helységek. Történelmi Tár (=TT) 1896. 370-371.

123 Székesfehérvár, 1701. szept. 22. *Móra Magda*: Források Fejér megye törökkori történetéhez. Évk: Fmt 6 (1972) 221.

124 *Biczó Pál*: A bicskei ev. ref. egyház története. Nagykőrös, 1896. 12.

125 *Balázs László-Degré Alajos*: Bicske. Évk: Fmt. 14 (1980) 185.

126 I.m. 269. 130. jegyz.

127 I.m. 182.

128 *Degré Alajos*: Felcsút. Évk: Fmt 16 (1985) 319.

Gergely —, azért a vármegyének tetszéséből a vármegyében lakó nemesség közzül ugyancsak voltak tisztjei, olyan volt Kőrös városában lakó Pálfi Mihály, a ki vice ispány volt, Erdősi Mihály ugyan Kőrösön szolgabíró, kecskeméti nótárius Gulácsi Tamás főnótárius, ezeken kívül volt még két szolgabíró, Mágócsi Mihály pápista és Tóth András, assessoraik is volt nemességből, mind Kecskemétről, mind Kőrösről, mivel ebből a két anya, régi város tartó lakosiból Pest vármegyének mind tisztjei, mind más szükségeknek kipótolása kitölt.¹²⁹ Balla alapjában véve helyesen adja elő a hódoltsági tagozat kialakulásának okát, téved azonban abban, hogy az itteni „tisztikar” a két legnagyobb mezőváros lakosaiból verbuválódott, valamint abban is, hogy a kintinek ennyire tökéletes tükörképe lett volna.

Pest vármegyének természetesen nem volt hódolt alispánja — miként egyetlen más menekült vagy incorporált vármegyének sem —, sőt — bár 1657-ben és 1664-ben Bán Gergely kecskeméti nemes „Pest vármegyének hites szolgabírájának” titulálta önmagát¹³⁰, a főtí Csitáry Istvánt pedig az alispáni parancslevél mondja „substitutus szolgabírónak”¹³¹ — még szolgabírái sem. A menekült vármegye csak esküdteket állított az itteni nemesek közül, akik csak kettesben voltak jogosultak eljárni,¹³² sőt ha az ügy nagysága vagy fontossága úgy kívánta, hárman-négyen is kiszálltak a helyszínre.¹³³ Az egyazon ügyben eljáró esküdtek elvben ugyan egyenrangúnak számítottak,¹³⁴ a gyakorlatban mégis kialakulhatott köztük valaminő — nyilván a tapasztalat- és tekintélykülönbségen alapuló — rangsor, hiszen gyakran megesett, hogy kiadványuk egyes szám első személyben, egyikük nevében számol be a közös munkáról és a kibocsátó magát — megkülönböztetendő a „mellettem második” vagy, ha többen voltak, „mellettem második és harmadik esküdtnak” titulált társtól (társaktól) — „Pest vármegyének juratus assessoraként” emlegette.

A vármegyénél megőrzött tanúvallatási jegyzőkönyvek sorozata az 1620-as évek végével indult,¹³⁵ s sokáig csak a kinti tisztségviselők által valamely magyar végvárban felvett vallomásokot tartalmaz. A helyszíni felvételek sora tíz esztendővel később, 1638-ban kezdődik azon jegyzőkönyvvel, amelyben Varga János és Fráter Péter váci esküdtek 22 váci, 6 veresehyhzi, 4 szódi, 3-3 alsónémedi és rátóti, 2-2 szadai és váchartyáni s 1-1 mogyoródi és szentmiklósi tanú szavait rögzítették bizonyos dunakeszi földdarab hovatartozása tárgyában a „kesziüi határban”.¹³⁶ Ettől fogva szinte évről évre növekszik mind a hódoltsági esküdtek, mind pedig az általuk végzett eljárások számára. De csak a Duna-Tisza közére eső három járásban, hiszen — jöllehet az e járás

129 *Balla Gergely*: Nagy-Kőrösi krónika. Kiadják: *Szabó Károly és Szilágyi Sándor*. Kecskemét-Nagykőrös, 1856. (Történelmi emlékek a magyar nép községi és magán életéből a XVIII. század végéig I.) 49-50.

130 1657. máj. 23. és Kecskemét, 1664. jan. 8. Tanúvallatási jkv. PmL, Acta judicialia 1657:15. és 1664:1.

131 Fülek, 1654. jan. 12. Tanúvallatási jkv. Uo. 1654:1.

132 Kivétel persze előfordult: pl. Kunszentmiklós 1658. jún. 29. Uo. 1658:6.; Kisebb jelentőségű ügyekben, úgy tűnik, elég volt egy esküdt is: pl. 1650. ápr. 30-án kőrösi Oláh Mihály esküdt egyedül vallatta a kőrösi tanács tagokat bizonyos levél hitelességéről. Uo. 1650:7.

133 1654. ápr. 9-én Varga János és Fráter György, főtí Csitári István és tordai Tenkely István jelenlétében hányták fel a Hévízgyörk és Püspökhatvan közti határt. Uo. 1654:17.; 1657. máj. 23-án kecskeméti Bán Gergely, Kakulya István, Kövér János, Nagy János és Szabó István vallatott tanúkat Kecskeméten bizonyos tartozás ügyében. Uo. 1657: 15.; A hármas kiszállás meglehetősen gyakori volt.

134 Kiténik ez abból is, hogy az eljárást indító alispáni utasítás mindig „egy esküdt uramat” s nem pedig valamelyiküket szólítja meg.

135 Az 1612-höz besorolt jegyzőkönyv (uo. 1612:1) valójában 1652. évi Vö. *Horváth L.*: i.m. 44. 54. és 69-70. 115. (a tévedést *Horváth L.* sem vette észre)

136 1638. nov. 20. Tanúvallatási jkv. PmL, Acta judicialia 1638:2.

déli nyúlványát alkotó Csepel-szigeten számos esküdt élt — a pilisi járás dunántúli részén ritkán értesülünk hódolt tisztségviselő által végzett tanúvallatásról.¹³⁷

A pesti hódolt esküdtek népes s egyre növekvő taborából a már említett váci Varga János mutatkozik a legszorgalmasabbnak. Több tucatnyi — csupán a Galga-mentérről, ahol a hosszan elhúzódó aszód-bagi és püspökhátvan-vámosgyörki határvita különösen sok munkát adott a hódolt esküdteknek, huszonhárom¹³⁸ — általa lefolytatott eljárás emléke maradt ránk. (Kevés kivétellel ugyanazokkal — a váci Fráter Péterrel, majd Fráter Balázssal, illetve a fóti Csitáry Istvánnal és a tordai Tenkely Istvánnal — párban, akik egyébként önélküle is gyakorta végeztek vizsgálatokat.¹³⁹) Esküdti működése 1638 és 1661 között közel negyedszázadig követhető nyomon, de még nála is hosszabb időn át szolgált a szalkszentmártoni Dömök Gergely, akit 1639-ben választottak esküdtté,¹⁴⁰ és még 1672-ből találunk általa felfektetett vizsgálati jegyzőkönyvet. Az 1660-as és 1670-es években mégsem ő, hanem a nagykőrösi Kövér István tűnik a legaktívabb esküdtnek,¹⁴¹ aki többnyire Bitskey Andrással vagy Buda Péter deákkal, ritkábban más nagykőrösi nemesekkel dolgozott együtt. A nagykőrösi nemesek egyébként már a kezdetektől fogva buzgón kivették a részüket a feladatok ellátásából, hasonlóképp a dunapatajiahhoz, akik közül különösen Sulyok Gergely és Márkus István végzett gyakorta tanúvallatásokat.

A menekült vármegye láthatólag számolt azzal, hogy hódolt esküdtjeinek saját városok igazgatása és saját gazdaságuk körül bőven akad egyéb tennivalója. A tanúvallatást elrendelő alispáni levelek rendkívül sok esküdtet neveznek meg, nehogy a kijelöltek akadályoztatása miatt az eljárás elhúzódjék. (Közülük nyilván a felperesnek kellett választania, pontosabban: megkeresnie azt, aki éppen ráér foglalkozni az ügygel.) Vámosy István és Budai Bornemissza Pál között hosszas pereskedés folyt a Dunakeszi és Alag közti határok megállapítása végett. Mivel Vámosy úgy találta, hogy a Keszit még újratelepülése előtt legelőként bérlő váciak károkat okoztak az ő alagi pusztáján, 1642-ben újabb vizsgálatot kezdeményezett. A szomszédos Vácon lakó nemesek — lévén maguk is érdekelték — ezúttal nem jöhettek számításba, ezért Pest vármegye távolabbi esküdtek kijelölésére kényszerült. Mivel a hódolt esküdti hálózat éppen csak kiépülőben volt, nemcsak az elfogadható távolságban élő ráckevei Fekete Gergelyt, Balassa Jánost, Ötvös Ferencet, Szecsey Pált, Bory Mihályt, Ágoston Jánost, hanem a vizsgálat színhelyétől jó száz kilométerre lakó nagykőrösi Oláh Mihályt, Fekete Andrást, Katona Benedeket, kecskeméti Gellén Imrét, Ágoston Pált, Király Ambrust, Barkó Lőrincet, Szana Mihályt, Mező Gáspárt, ceglédi Német Andrást és Mészáros Benedeket, valamint szalkszentmártoni Dömök Gergelyt is felsorolták.¹⁴² A vármegye — kezdettől fogva — olyképpen igyekezett „túlkínálatot” teremteni belölük, hogy minden olyan régi és új hódoltsági tagjának esküdti megbízatást adott, aki arra alkalmasnak látszott. Az újaknak rendszerint olyképpen, hogy már ármálisuk kihirdetésének napján juratus

137 Pl. 1652. szept. 2. Tanúvallatási jkv. a pomáz-szentendrei határról. Uo. 1652:7.

138 Ezek kiadva: *Horváth L.*: i.m. passim

139 1651. aug. 19-én Tenkely I. társaként felbukkan a váci Varga Gáspár is (PmL, Acta judicialia 1651:8), aki minden bizonnyal Varga János rokona lehetett: már 1638-ban hallunk róla (*Borosy A.*: i.m. I. 17. 7.), 1668-ban pedig már neki is, Varga Jánosnak is az özvegye szerepel a megyei adóösszeírásban (PmL, Conscriptioes portales II/1. 14.).

140 Fülek, 1639. aug. 18. *Borosy A.*: i.m. I. 27. 78.

141 Aligha véletlen tehát, hogy a hódolt esküdtek Kőrösön 1672. máj. 31-én kelt, Battik Péter alispánhoz intézett levele szerint ő volt a hódoltsági tagozat szószólója. PmL, Litterae missiles

142 Fülek, 1642. febr. 13. PmL, PPS vm. közgy. jkv. I. 111.

assessorai közé eskettette őket. Az 1673. március 7-i közgyűlés például egy füst alatt ismerte el öt nagykőrösi lakos nemességét, s közülük hármat — Bubory Balázst, Jó Mihályt és Urházy Pétert — esküdtté választott.¹⁴³ Jelen ismereteink szerint azonban ők éppúgy nem vállaltak esküdti feladatokat, mint az 1676. április 13-i közgyűlésen esküdtté tett dúsgazdag alsónémedi marhatenyésztő, Tóth Gergely.¹⁴⁴ Esküdtként jóval kisebb szerepet játszott a Duna-Tisza köze s talán az egész hódoltság egyik legtekin-
télyesebb személyisége, a kecskeméti Kamarás Ambrus is, mint azt rendkívüli tekin-
télye alapján tőle elvárhatnók.¹⁴⁵ Mindez arra figyelmeztet, hogy az esküdti feladatok
ellátásába elsősorban azok vetették bele magukat, akiknek jól jött az azért járó díjazás.

A hódolt esküdtök működésében megfigyelhető bizonyos területi elhatárolódás is. Pest megyének Buda vonalától északra eső része, keleten egészen a hevesi határig a Vác környékén élő esküdtök illetékességi körébe tartozott, s — ha a szükség úgy kívánta — ők rándultak át a Duna túloldalán fekvő Pilisbe is. A Solt megyében felmerült ügyeket — le egészen a csongrádi határig — a dunapataji, a szalkszentmártoni, a ráckevei és a tassi esküdtök intézték. A fennmaradó hatalmas terület — egészen a Tiszáig — a kecskemétiekre és a nagykőrösiekre maradt.

Pest jó hódolt esküdt-ellátottságát ismerve meglepő, hogy az 1660-as évek végétől fogva az „igazi” szolgabírák és esküdtök is vállalkoztak hódoltsági kiszállásokra és ottani helyszíni eljárások lefolytatására. S még meglepőbb, hogy egyikük, Kandó János 1668-ban nemcsak a törökök tudtával, hanem „feles pogánysággal” együtt jelölte ki a püspökhatvan-hévízgyörki határt.¹⁴⁶ Ugyanő 1668. szeptember 22-én, 1669. február 29-én és április 29-én is — első ízben kőrösi Szívós János deák és Szabó Mihály hódolt esküdtökkel, másod- és harmadízben Mattyasovszky Ferenc kinti esküdttel — szedett bizonyosságokat Hévízgyörkön ugyanezen határról.¹⁴⁷ Egry Márton pilisi szolgabíró — úgyszintén Mattyasovszky társaságában — 1669 első felében szinte folyamatosan járásában tartózkodott, hogy Budakalász és Pomáz birtoklástörténetét felderítse: január 10-én Óbudán, január 26-án Szentendrén, május 2-án pedig Dunakeszin végzett e célból tanúkihallgatást.¹⁴⁸ Az illetékességi körök nem lehettek szigorúan elhatárolva, hiszen 1668. december 2-án Egry — ezúttal is Mattyasovszkyval, valamint Szívós János deák, Kövér István, Szabó Mihály és Bitskey András hódolt esküdtökkel — szállt ki Gödöllőre a gödöllő-szadai határ felhárnyására.¹⁴⁹

A kinti tisztségviselők által végzett helyszíni eljárások sora az 1670-es évek elején éppoly váratlanul szakadt meg, mint amilyen váratlanul az előző években megkezdődött. Nyilvánvalóan szoros összefüggésben a bécsi udvar által 1671-ben bevezetett és a hódoltságra is kiterjesztett új, ún. *reparticiós* állami adóztatással, amely leplezetlenül katonai jellege miatt a kezdetektől fogva a török hatóságok szokatlanul heves ellenál-
lásába ütközött. Miután az új adó behajtásával megbízott kinti szolgabírák mit sem törődtek a budai pasa tilalmával, az magához rendelte és életveszélyesen megfenyegette

143 *Borosy A.*: II. 127. 1. 1631.

144 *I.m.* II. 159. 1. 1777.

145 *Pl.* 1667. márc. 25. Tanúvallatási jkv. *PmL*, *Acta judicialia* 1667:2.; 1675-ben esküdti minőségében vette magához azokat a jogbiztosító iratokat, amelyeket Szuhai István eltulajdonított sógora, Gombkötő János hagyatékából. *Borosy A.*: *i.m.* II. 149. 1738.

146 *Pozsony*, 1671. nov. 8. Szelepcsényi György esztergomi érsek — Battik Péter alispán. *PmL*, *Mandata* 44.

147 *PmL*, *Acta judicialia* 1668:11., *Intimata inutilia* 1669:17. és *Acta judicialia* 1669:2.

148 *Uo.* 1668:17.

149 *PmL*, *Acta nobilitaria* H. 5.

Egy Mártont, másik ismerősünket, Kandó Jánost pedig összekötözött kézzel vezette végig a gondjaira bízott falvakon.¹⁵⁰ Mindez bőségesen elég lehetett ahhoz, hogy a kinti tisztségviselők kedvét egy időre elvegye a hódoltsági kiszállásoktól. Az 1670-es évek végétől kezdve aztán ismét fel-felbukkannak ott az „igazi” tisztségviselők. Ifjabb Gyürky István szolgabíró például 1678. április 29-én Fótton a sárfői, augusztus 10-én Gombán a gomba-monor-újfalui, 1680. augusztus 15-én Nagykőrösön a lajosi határok tárgyában szedett tanúvallomásokat, s közben, augusztus 13-án felhányatta az utóbbi határait is.¹⁵¹ Esküdt-társa minden esetben a hasonló akciókban jeleskedő két egykori szolgabíró, Egy Márton és Kandó János volt, amiből arra kell következtetnünk, hogy a hódoltságba járás önkéntes alapon történt: volt olyan tisztségviselő, aki vállalta az ezzel járó kétségtelen veszélyeket, volt, aki nem.

Noha, láthattuk, Heves vármegye egyébként mindenben a vele azonos helyre szorult Pesttel tartott, hódoltsági szervezete nem azéval, hanem a távoli Komároméval mutat rokonságot, ahonnan pedig aligha kaphatott közvetlen ösztönzéseket. Szemben az előbbitel, amelynek valamennyi „igazi” tisztségviselője a hódoltságon kívüli volt, s ahol a helyszínen csupán hódolt szolgabírákat találunk, Heves a három kinti szolgabíró mellé negyedikként rendszeresen egy hódoltságban honost választott, aki elvben a kinti tisztikar teljes jogú tagjának számított. Éppúgy a füleki tisztújító közgyűlésnek javasolt négy jelölt közül választották vagy erősítették meg, mint kinti társait,¹⁵² s járását — amelyet az ő járásaként emlegettek — éppoly kizárólagos joggal felügyelte, mint amazok a sajátjukat. Az persze más kérdés, hogy tényleges jogállásának valóban inkább a „*substitutus iudex nobilium*”, mint a „*iudex nobilium*” cím felelt meg, hiszen a kinti szolgabírák a gyakorlatban nem tekintették őt egyenrangúnak magukkal.

Komárom és Heves hódoltsági apparátusának hasonlósága márcsak azért is meglepő, mert a kettejük tényleges jogállása nagyban eltért egymástól. Komárom csupán a hozzá csatolt Fejér megyei részek révén vált érdekeltté a ténylegesen megszállt területen — saját három járása a merőben más státuszú hódoltsági peremvidékre esett —, s ezért tűnhetett célszerűnek az előbbit olyanra bízni, aki jártas a vármegye törzsterületétől jócskán eltérő helyi viszonyokban. Heves ezzel szemben Eger elestével egészében török megszállás alá került, s így az egyes járások közt csak a határtól való kisebb vagy nagyobb távolság okozott olyan különbségeket, amit a szervezet kialakításakor figyelembe kellett venni. Bár a hódoltságban élő szolgabíró valóban a legtávolabbi — a Külső-Szolnok megyét felölelő ún. tiszai — járásért felelt, a hódoltsági szolgabíróság létezését ezúttal mégis inkább a hagyomány megtartó ereje, semmint a nagyobb, ámde elhanyagolható távolságkülönbség magyarázza. Az, hogy — mint említettük — Hevesnek már a 16. században is voltak hódolt tisztségviselői ezen a területen, míg a többi járás ügyeit az Egerben székelő tisztikar közvetlenül intézhette. Ennek a feltevésnek nem mond ellent, hogy maga a szolgabíró a gyöngyösi járáshoz tartozó és így kinti szolgabíró által igazgatott Gyöngyösön „székelt”, hiszen kézenfekvő megoldásként kínálkozott, hogy a viszonylag közeli Külső-Szolnokot az egész hódoltság legnépesebb nemesi közösségének segítségével irányítsák.

A folyamatosságra utal, hogy legott a „tizenöt éves háború” utáni, válságos években is találunk szolgabírót Gyöngyösön: 1608-ban a neves kereskedő családból származó

150 Szakály F.: Magyar adóztatás i.m. 343.

151 PmL, Acta judicialia 1678:1-2. és 1680:1.

152 Szederkényi N.: i.m. III. 291-292., 297., 311-316.

Poroszló István töltötte be ezt a tiszteletet,¹⁵³ amelyben végig az egész század folyamán tekintélyes gyöngyösi nemesek váltogatták egymást.

A többi tisztséghez hasonlóan a gyöngyösi szolgabíróság betöltése is belekerült a menekült vármegye és főispán, a mindenkori egri püspök közti — vallási színezetű — hatalmi harc erőterébe. Amikor Dely Gergely 1659-ben leköszönt a szolgabírósról, Kisdy Benedek püspök ugyan a szokásnak megfelelően két-két katolikus, illetve protestáns jelöltet állított, de egyidejűleg jelezte: mivel Dely katolikus, elvárja, hogy a helyére katolikus kerüljön. Mire a vármegye közönsége — felekezetre való tekintet nélkül — kijelentette, hogy nem tűri el szolgabíró-választási jogának korlátozását, s 1660 januárjában csak azért is Nádudvari Deres Jánosra voksolt,¹⁵⁴ aki eredetileg református iskolamesternek jött Gyöngyösre a pataki főiskoláról, majd megnősülvén, kereskedőként kereste boldogulását.¹⁵⁵ Pálffy Tamás püspök — Kisdyénél is erőszakosabb — katolizációs törekvéseinek is része lehetett abban, hogy az universitas 1667-ben ismét tüzes reformátust választott Nádudvari megürrült helyére.¹⁵⁶ Azt a Joó Mihályt, akinek utóbb az volt élete leghőbb vágya, hogy Debrecenben végzett fiát besegítse a gyöngyösi lelkészségbe.¹⁵⁷ Katolikusnak — Dévay János személyében — végül csak tizenkét esztendő múltán sikerült elnyernie a gyöngyösi szolgabírósgát: ő aztán 1671-től 1683-ig viselte e tiszteletet.¹⁵⁸

Vámosy István alispán 1650-ben azzal az indoklással küldte ki tanúvallomásokat szedni az egyik kinti szolgabíró járásához tartozó Nagyredére Péter András Gyöngyösön lakó külső-szolnoki szolgabíró, hogy „az akinek incumbálna ezen dolognak peragálása, ob metum Turcarum ad faciem loci nem mehet”.¹⁵⁹ A későbbi statútumok pedig már bevett szokásként említik, hogy a hódolt szolgabíró a másik három járásban is fogantathat intéseket, tiltásokat, helyszíni szemléket, vizsgálatokat és behajthat 20 forintnyit meg nem haladó tartozásokat. Az 1672. évi szabályozás csupán azokat az eseteket utalta az illetékes kinti szolgabíró vagy az alispán hatáskörébe, amelyekben a hódolt tisztségviselő — például mint gyöngyösi lakos — elfogultnak minősült, illetve amelybe a törökök érdekeltsége miatt — török alattvaló lévén — nem volt tanácsos belefolytania.¹⁶⁰ Számos kiadványa igazolja, hogy a külső-szolnoki szolgabíró a helyszíni intézkedést igénylő ügyekben valóban rendszeresen helyettesítette három társát.

Pesthez hasonlóan Heves is gondosan ügyelt rá, hogy elegendő számú hódolt esküdtje legyen: az 1657. november 14-i közgyűlés egyszerre nyolc hódoltsági — 3 jászárokszállási, 1-1 gyöngyösi, mezőtúri, tiszaburai, tiszaroffi és tiszaszalóki — nemest választott esküdtjévé.¹⁶¹ Itt is szokásban volt az új nemesek azonnali esküdtté tétele. A jászberényi Urbán Bálint, a ladányszentgyörgyi Kovács Mátyás, a kiskabai Simon

153 Gyöngyös, 1608. aug. 22. l.m. II. 488.; családjára: *Szakály Ferenc*: Balázs deák gyöngyösi kereskedő üzleti könyve (Adalékok a hódoltsági terület kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a XVI. század végén). *AtSz* 14 (1972) 368-369. és *Uő.*: Adalékok Gyöngyös XVI. századi kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez. *Archívum* 12 (1990) 134-137., 140.

154 *Szederkényi N.*: i.m. III. 292-293.

155 *Monok István*: A gyöngyösi református gyülekezet lelkipásztorai és tanítói, 1557-1710. Bp. 1986. (A Ráday Gyűjtemény füzetei I.) 23.

156 *Szederkényi N.*: i.m. III. 297.

157 *Szakály Ferenc*: Kiegészítések Monok István „A gyöngyösi református gyülekezet lelkipásztorai és tanítói” c. munkájához. A Ráday Gyűjtemény (=RGy) évkönyve 6 (1989) 235.

158 *Szederkényi N.*: i.m. III. 311-316.

159 Fülek, 1650. febr. l.m. III. 237. (facsimile)

160 *Soós I.*: A hódolt szolgabíró i.m. 26. és CSM IV/1. 264-265.

161 *Szederkényi N.*: i.m. III. 321.

Mihály és a kisújszállási Kometi Pál 1668 júniusában-júliusában Bécsben kibocsátott ármálisán jószerivel még meg sem száradt a festék, amikor a november 14-i közgyűlés jurátus assesorokká választotta őket.¹⁶² Úgy tűnik, a szolgabíróvá választott gyöngyösiek megelőzőleg esküdtként szereztek gyakorlatot: Kozári Péter nemes 1650. január 15-i testamentumának tanúi között két későbbi szolgabíró — Dely Gergely és Joó Mihály — is jurassorként szerepel.¹⁶³ Érdekes módon azonban arra is akad példa, hogy a visszalépett szolgabíró esküdtként szolgált tovább. Bár Dely Gergely 1659-ben azért kérte leváltását, mert a törökök megsebesítették, 1661-ben vállalkozott rá, hogy utóda, Nádudvari társaságában — de immár esküdtként — összeírja azt, ami Külső-Szolnokból a háborús pusztítások után megmaradt.¹⁶⁴

A hódolt szolgabíróat rendszeren két esküdt helyettesíthette.¹⁶⁵ Dely és Dévay lemondása után két esküdt vitte az ügyeket az új szolgabíró megválasztásáig,¹⁶⁶ „unum deditium iudlium cum altero jurassore..., vel vero tres juratos assessores” kértek Szalay Máttyás és György fancsali nemesek is, amikor 1678-ban meg akartak osztozni javaikon.¹⁶⁷ Ítélezéskor viszont egy, az universitás által e célból kinevezett esküdt is elegendő volt az akadályoztatott szolgabíró helyettesítésére. Amikor a Gyöngyössel egy malom miatt pereskedő gyöngyöshalásziak 1657-ben érdekeltség címén kifogást emeltek Dely Gergely ellen, a vármegye erki, fancsali, karácsondi és tisztánai esküdteteket jelölt a helyébe, a feleknek ezek közül kellett egyet kiválasztaniuk.¹⁶⁸ Egy másik perben maga Gyöngyös város emelt kifogást Dévay János közreműködése ellen, akit ezért egy kinti esküdt, boldogházi Kis Péter helyettesített.¹⁶⁹

1659 júniusában két pesti jurátus assessor, Vörös István és Csornai Benedek dunapataji nemes szedett tanúvallomásokat Szegeden Eresztő, Karapály stb. pusztákról, de eljárásuk eredményét — annak jeleként, hogy neki is köze volt a dologhoz — a szegedi tanács foglalta írásba.¹⁷⁰ Ebből az következik, hogy — bár Csongrád 1648-ig éppen a két legerősebb hódoltsági tagozattal rendelkező menekült vármegyével, Pesttel, illetve Hevessel volt egyesítve — itt ekkor még nem alakult ki a kinti vármegye —, vizsgálatunk idején már Boisdó vármegye — hódoltsági nyulványa. Létrejöttét nagyban akadályozhatta, hogy a megyét „alkotó” néhány, Szeged és Hódmezővásárhely környéki településen csak a század második felének nemességvásárlásai nyomán kezdtek elszaporodni a nemesek, nélkülük pedig nem lehetett felállítani a szervezetet. Jellemző,

162 HmL, HKSz vm. közgy. jkv. III. 51-52.

163 *Németh Gábor*: Gyöngyösi testamentumok és fassiólevelek, 1642-1710. Eger, 1991. (A Heves megyei Levéltár forráskiadványai) 35.

164 Fülek, 1661. június 1. HmL HKSz vm. közgy. jkv. I. 73^r.

165 HKSz vm. már 1643-ban felhatalmazta hódolt esküdtjeit, hogy a szolgabírák helyett — mivel „pro diversitate causarum medio dominorum iudlium praecipue ob metum Turcorum omnimodam officii sui satisfactionem praestare et exequi non possint” — különösen tanúvallomások összegyűjtése végett eljárhasanak. Fülek, 1643. máj. 20. PmL, PPS vm. (!) közgy. jkv. I. 101.; Ónody István esküdt 1639-ben és 1651-ben „substitutus iudex nobilium”-nak titulálta önmagát. H. n., 1639. máj. 21. MOL, Patay cs. gombai lt. XVII. fasc. 6. 31. (átírva); Gyöngyös, 1651. jún. 1. PmL, Acta judicialia 1651:1; Kozári Péter, aki 1639-ben esküdtként szerepel Ónody mellett, 1643-ban esküdtnek mondja őt. Gyöngyös, 1643. febr. 26. Kozári P. — Ráday András, Nógrád vm. alispánja. RGY. Ráday cs. gazdasági lt. II/b. Igar (23).

166 *Szederkényi N.*: i.m. III. 292. és Losonc, 1683. febr. 25. CSM II/1. 294-295.

167 Fülek, 1678. márc. 30. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. V. 324.

168 *Szederkényi N.*: i. m. III. 292.

169 Fülek, 1678. márc. 1. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. IV. 210. 1.; Kis possessionátusként szerepel az 1675. évi dikajegyzékben, Dévay járásban: *Szederkényi N.*: i.m. III. 458.

170 Szeged, 1659. jún. 14. PmL, Acta judicialia 1659:3.; ugyanezek két nap múlva Dunapatajon is elvégezték ezt a vizsgálatot. Uo. 1659:4.

hogy a szegedi Móra Ferenc megnemesítése még folyamatban volt,¹⁷¹ amikor Borsod vármegye közönsége őt csongrádi szolgabírájává választotta, s feljogosította minden adó behajtására s mindazon bírói teendők elvégzésére, ami a szolgabírói hatáskörbe tartozik.¹⁷² E szerint a csongrádi hódolt szolgabíró éppúgy egyedüli gazdája volt járásának, mint Heves tiszai járásának szolgabírája. Móra utódától, a Vass János deák társaságában eljáró Szűcs Gellért szolgabírótól több tanúvallatási jegyzőkönyv maradt ránk az 1660-as évek végéről és az 1670-es évek elejéről. 1667 decemberében a hódmezővásárhelyiek elhajtott sertései, 1668 júniusában, szeptemberében és novemberében Keglevich Miklós algyői birtokjoga, 1669 januárjában Hódmezővásárhely Sód pusztai birtoklása ügyében nyomoztak a környékbeli falvakban. Az általuk felvett és Borsod vármegyéhez vagy az érintetthez továbbított tanúvallatási jegyzőkönyvek mind formai jegyeiket, mind felépítésüket tekintve azonosak a hevesi és a pesti hódolt tiszttségviselők által felvettekkel, tartalmuk azonban érthetőképp jóval szegényesebb emezekénél.¹⁷³ A jelek szerint azonban Borsod vármegye csongrádi helyi tagozata kérszéletűnek bizonyult: az 1670-es évek közepétől fogva nincsen nyoma működésének. Alkalmasint a borsodi és a csongrádi nemesség közti gyakori viszályok vetettek véget rövidke létének.¹⁷⁴

A Biharral egyesített Békés vármegye helyszíni eljárásáról viszonylag korai adattal rendelkezünk. Amikor a Szerencsen (Zemplén m.) élő Makay György érvényesíteni kívánta jogát azon makói (Csanád m.) kúriára és két pár telekre, amelyet Rudolf királytól kapott, Marosi István szolgabíró és Fejér György esküdt foglalta írásba négy idős makói tanú vallomását. A Makóról datált, 1636. június 15-i jegyzőkönyv¹⁷⁵ nem közli az eljáró tiszttségviselő lakóhelyét, azok tehát éppúgy lehettek kintiek, mint hódoltak. Amennyiben az utóbbi feltevés a helytálló — ami nagyon valószínű —, úgy ebből az következik, hogy Bihar vármegye Heves-Külső-Szolnok és Borsod-Csongrád mintájára külön, teljes jogú szolgabírát tartott az egykor önálló Békés — most békési járás — ügyeinek intézésére, akinek hatásköre a szomszédos Csanád megyére is kiterjedt. (Amiből viszont arra kell következtetnünk, hogy Zaránd nemigen tudott mit kezdeni a hozzá csatolt Arad megyével, amelyen keresztül — ha van hódoltsági apparátus — könnyen elérhette volna Csanádot is.)

II. Rákóczi György fejedelem parancsára 1654. november 4-én Sarkadon hallgatták ki a Békésről, Halásztelekről és Szentandrásról (mindhárom Békés m.) behívott tanúkat Rhédei Pál asztalnok Debrecenbe, illetve Tiszaföldvárra (Külső-Szolnok m.) idegenedett öcsödi (Békés m.) jobbágyairól.¹⁷⁶ Ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy Békésben a század közepére megszűnt a „helyszínelés”, hiszen a legkiépítettebb hódoltsági tagozattal rendelkező Hevesben és Pesten is szokásban maradt a felrendelt vagy más ügyben odaérkezett hódoltsági jobbágyok füleki, szűcsényi vagy balassagyarmati kihallgatása. Annál is kevésbé, mert amikor 1650-ben úgyszintén Sarkadon Békés mezőváros birtokába iktatták Teleky Mihályné, megjelent több csatári és dánfoki nemest is a vármegye esküdtjének mondanak.¹⁷⁷

171 Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. VII. Pest, 1860. 558.

172 Borovszky S.: i.m. I. 201.

173 Kristó Gy. (szerk.): i.m. 718.; Blazovich L. (szerk.): i.m. 175-176.; vö. Szeremlei Samu: Hód-Mező-Vásárhely története. III. Hódmezővásárhely, 1907. 160-161.

174 Vö. pl. Borovszky S.: i.m. I. 202.

175 Borsod-Abauj-Zemplén megyei Levéltár 2. sz. fiók, Zemplén vm. It. Fasc. 5. 656.

176 Vass Előd: Az öcsödi bírák és polgárok vallomása a Békés megyei hódoltságról. Békési Élet 11 (1977) 367-370.

177 Karácsonyi J.: i.m. II. 64.

Rhédei János Váradon élő öcsödi tisztartója 1652. február 2-án jelentette urának: „aláment” megtudni, „hogy kiket köllyön király embörének íratny”, s közli, hogy „az vajda [utalás az erdélyi fejedelmek korábban használatos „vajda” címére] emböri ezek: Békésen lakó Domokos István, Györi István, Kéncsös András, nemes Halászteleken Szekeres Gáspár és Mátyás, Faragó László és Mihály, Mátyás”. Bár a „királyi (vajdai) ember” elnevezés azt sejteti, hogy valamely hódoltsági birtokba való beiktatáshoz keresett alkalmas nemeseket — akik persze nem Váradon, hanem a hódoltságon kívüli lefolytatott eljárásnál tanúskodnak majd —, az adat arra utal, hogy a hódoltságiakat rendszeresen bevonták a jogi aktusokba. A bihari anyamegye és Békés közti élénk kapcsolatokra mutat a levél folytatása is: „kegelmöd azt írja, hogy rosz embörök az öczödiek, hogy el hatták viny Nagy Istvának az Gál Lukácz javait, sömi bünök ninczen bene, mert Ghál Lucácz Békésön lakik, hat mérföldre Békés Öczödhez, mihesz oda paranczolny imár it paranczolatot nöm adnak, hanöm kegelmöd válczon paranczolatot olyant, ki esztendéjgh szolgáljon mind citációban, mind relatóriában, mert az alföldi út igön rövid, ha eczöri járásban el nöm végeszhetyük, többszöres bátorságison el möhessen vele.”¹⁷⁸ A hevenyészve odavetett sorokat nem könnyű értelmezni, de nyilvánvaló, hogy a tisztartó olyan levelet várt Bihar vármegyétől, amellyel a hódoltságiakat szükség esetén felhívhatja valamelyik kinti várba, s amelynek felmutatásával vizsgálat lebonyolítására indíthatja mind a kinti, mind a hódoltsági szolgabírárt és esküdteket.

Az egymással szomszédos vármegyék hódoltsági tagozatai között felsőbb utasításra is, spontán helyi kezdeményezésre is létrejöhetett együttműködés, ami nyilván nagyban hozzájárult gyakorlatuk egységesítéséhez. A gödöllő-szadai határ rendezésén fáradozó pesti esküdteket 1668-ban maga a közgyűlés buzdította arra, hogy a munkába Heves vármegye hódolt esküdteit is bevonják.¹⁷⁹ Így is történt: az 1669. december 2-i elhatárolásnál megjelent Joó Mihály ottani szolgabíró és Szabó Pál esküdt is.¹⁸⁰ Amikor Kenyeres Gergely komáromi szolgabíró 1676-ban sógora, Fördös Mihály kérésére kiszállt a dája-perkátai (Fejér m.) határ eligazítására, pesti esküdt-kollégája, ráckevei Balassa Péter segítségével szólította ki a helyszínre azokat a makádi és ráckevei (Pilis m.) gazdákat, akik újrászállása előtt használták a dájai határt. (A makádiaknak 2 font borsot ígért a megjelenés fejében.)¹⁸¹ Más alkalommal a saját környékükön szedett tanúvallomással járultak hozzá a duna-tisza-közi esküdtek a bölcske-madocsai (Tolna m.) határ tisztázásához.¹⁸² Ugyanők megyén kívüli nemesek megkeresésére is folytattak vizsgálatokat: 1672. március 24-én például tiszánánai Patkós István poroszlói bíró (!) és fivére, János (mindkettő Külső-Szolnok m.) nemes kérésére Kövér István és Buda Péter bizonyos, Cegléden vásárolt borok iránt érdeklődött Nagykrősön.¹⁸³ Végezetül márcsak érdekességként is említésre méltó, hogy Péter András gyöngyösi szolgabíró valamikor 1650 után átköltözött Ráckevire,¹⁸⁴ ahol utóbb pesti esküdként kamatoztatta bőséges hevesi tapasztalatait.¹⁸⁵

178 Vass E.: Öcsödi jobbáglevelek i.m. 190-191.

179 Fülek, 1668. jún. 14. *Borosy A.*: i.m. II. 55. 1253.

180 PmL, Acta nobilitaria M. 5. (id. tanúvallatásai jkv.)

181 *Jenei K.*: i.m. 205. (id. levél)

182 1667. febr. 18. PmL, Acta judicialia 1667:1. (Ráckevei Bory Mihály és szalkszentmártoni Dömök Gergely)

183 Uo. 1672:3.

184 Külső-szolnoki szolgabíróként 1650-ig igazolható (*Szederkényi N.*: i.m. III. 445); HKSz vm. jökora késéssel, 1661-ben indított pert ellene 214 Ft 36 dénár tartozás megfizetése miatt, ami — abból következőleg, hogy mint HKSz vm-i szolgabíró perlik — tizenegy esztendővel azelőtt maradhatott nála. *Borosy A.*: i.m. I. 143. 699. és 178. 877.

185 Kunszentmiklós, 1658. jún. 29. Balassa Péter társaságában. PmL, Acta judicialia 1658:6.

5. A hódolt esküdtek és szolgabírák jogállása

A hódolt esküdtek és szolgabírák nem önelhatározásukból, nem is az érdekeltek, hanem csupán az alispán felszólítására indítottak eljárást. A hozzájuk — az érintett földesurak jobbágyai, az e célból felfogadott végvári katonák vagy rabok útján¹⁸⁶ — eljuttatott *commissio* tökéletesen megegyezett a kinti tisztségviselőkhöz intézettel: „Heves és Külső-Szolnok uniált vármegyék szolgabírái! Kegyelmetek közül edgyik, eskütt urammal, mennyen ell N.N. uram instanciájára citálni, certificálni, admoneálni, prohibeálni, inhibeálni, protestálni, liquidum debitumot exitálni, authentice et modo collateralis bizonyságokat szedni, oculata revisiót kivenni, törvént kérni, hallgatni, venni, és valamiben kívántatik, minden országunk törvényeivel edgyező dolgokban procedálni el ne mulassa. Kelt stb. stb.”¹⁸⁷ (Azon vármegyékben, amelyeknek csupán esküdtjei voltak a hódoltságban, a *commissio* az egyik esküdtet szólította meg.) Tanúvallatás elrendelésekor a hódolt tisztségviselő egyszersemind kézhez kaptak a kérdőpontokat (*deutum*) is. A tisztségviselők mellett kaphattak külön alispáni *commissiót* a megkérdezendők is, amely felszólította őket, hogy — meghatározott bírság terhe alatt — álljanak az előbbiekre rendelkezésére, amikor és ahová idézni fogják őket.¹⁸⁸

Azon túlmenőleg, hogy Pest 1660-ban 24 forint bírsággal fenyegette azokat a hódolt esküdteket, akik az alispántól megkeresve attestációkat szedését, *occulaták* megejtését, annak eredményét *személyesen* az alispán vagy a szolgabírák kezébe adni elmulasztanák,¹⁸⁹ hogy 1676-ban egyes pesti esküdtek többszöri felszólításra sem voltak hajlandók tanúvallomásokat gyűjteni a megye területén grasszáló malefactorok ellen,¹⁹⁰ s hogy 1679-ben Nagy János hugyei (Pest m.) nemes vonakodott eleget tenni esküdti tisztének,¹⁹¹ nemigen hallunk arról, hogy a hódolt tisztségviselőket különösebben nógatni kellett volna esküvel vállalt kötelezettségeik teljesítésére. Vagy azért nem, mert a kinti magisztrátus általában eltekintett azok szolgálataitól, akiknek a foga nem füllött ehhez, vagy ezért nem, mert eleve szerencsésen választottak.

Pedig nem állíthatnók, hogy a hódolt tisztségviselők akár csak saját közösségükön belül is kivételezett bánásmódot élveztek volna. Hiába örvendett például esküdtként megkülönböztetett tiszteletnek Varga János, és — a váci püspök fundusán lakván — hiába fizette szorgosan adóját és adta ki minden terméséből a dézsmát, a váci bírák 1661-ben mégis árulónak mondták a püspök nógrádi vicáriusa előtt. Több ízben a házára támadtak, feleségét megverték, két hordó borát elvitték és megitták, egyéb javait pedig zár alá vették. Vargának a bírákon kívül Decsi Istvánnal és Simon Gergellyel külön is meggyűlt a baja.¹⁹² Noha a hódoltsági jobbágyok nemcsak reális, hanem legális felsőbbségnek ismerték el a nemesi vármegye hódoltsági tagozatát — legalábbis nincs

186 CSM II/1. 262-263. (HKSz vm., 1671), IV/1. 371. (HKSz és PPS vm. ususára hivatkozva Nógrád vm., 1672), 377. (PPS vm., 1672)

187 *Sóós I.*: A hódolt szolgabíró i.m. 25-26.

188 I.m. 27.

189 Fülek, 1660. jún. 3. CSM IV/1. 339-340.

190 Fülek, 1676. jún. 22. PmL, PPS vm. közgy. jkv. IV. 225.

191 Fülek, 1676. nov. 9. Uo. IV. 341.

192 Vác, 1661. márc. 30. és ápr. 5. Varga J. — Fekete László alispán. PmL, *Intimata inutilia* 1661:28. és *Litterae missiles*

nyoma, hogy működésük jogosságát vitatták volna — megesett, hogy egyes képviselőire kezdet emeltek. Pest 1668. november 15-i törvényszékén Kandó János szolgabíró elpanaszolta, hogy a Püspökhatvan és Hévízgyörk közti határok megvizsgálására kiszállván, a püspökhatvaniak rátámadtak és véresre verték.¹⁹³ Ha a vármegye tekintélye egy kinti szolgabírót sem védett meg a bántalmazástól, joggal feltehető, hogy hódolt társai is gyakran éltek át hasonlóan nehéz pillanatokat.

Az igazi veszélyek persze nem a döntéseikkel elégedetlen jobbágyok, hanem a sokrendbéli hatalmasok oldaláról fenyegették őket. Nemcsak a területet ténylegesen birtokló törökökkel, hanem az oda betörő magyar végváriakkal szemben is védtelenek és kiszolgáltatottak voltak. Heves 1676-ban — Pest példáját követve — azért hatalmazta fel két esküdjét, hogy a távolabbi részeken az alispán különleges megbízása alapján tanúvallomásokot szedjenek, mert az ott illetékes Dévay János gyöngyösi szolgabíró ott a rebellisek támadásai és a latrok gonoszsága miatt („per perfidorum rebellium insultus et malitiam latronumque perfidiam”) vagy csak nagyon nehezen, vagy egyáltalán nem tud eljárni.¹⁹⁴ Ugyanezen menekült vármegyéék 1681-ben az uralkodó, 1683-ban Thököly segítségével kívánták elérni, hogy a török hatóságok ne akadályozzák a tisztségviselőket az adószedésben, a jogszolgáltatásban és a parasztközre került latrok felszállításában.¹⁹⁵ Tulajdonképpen azonban inkább az a meglepő, hogy viszonylag milyen kevés, a hódolt tisztségviselők kárára elkövetett török, illetve magyar hatalmaskodásról olvashatunk.

Úgy tűnik, a szervezetet leginkább az a veszély fenyegette, hogy a törökök is igyekezzenek majd felhasználni a maguk céljaira, s így — a másik fél szolgálata miatt mind a kinti magyar, mind pedig a török hatóságok által szorongatva — csakhamar felmorzsolódik. Egyes török méltóságok ugyanis időről időre úgy utasították a hódolt tisztségviselőket, mintha azok saját apparátusukhoz tartoznának. A menekült vármegyéék rosszallását és megtorlását elkerülendő a török parancsra eljáráni kényszerült esküdtek maguk siettek jelenteni, ha illetően „kihágást” elkövettek. Váci Varga János már 1661. április 5-én jelentette Fülekre, hogy három nappal korábban „az budaj basa életünk fogiása és kemín paranczolatja s írása mellett” — főtű Csitáry István társaságában — felhánytattatta vele Egry István falujának, Hévízgyörknek határát, „möllet semmi uttal el nem mertünk mulawtani”.¹⁹⁶ Amikor 1669-ben a rákospalotaiak (Pest m.) a török erejével rákényszerítették Kövér István és Szívós János deák juratus assessorokat a határjárásra, az utóbbiak mellett felszólalt a többi pesti esküdt is: „Im az includált hatalmas budai vezér bassa levelébül megh értheti Uraságod — írják Battik Péter alispánnak — az palotai paraszt emberek nemzetes vitézlő Újfaluusi János és László uraknak instantiájára ki adatot commissióra nememű erős parancsolatot hoztanak reánk, hogy határ hányására földökre ki mennénk, semmi juridicus processust vagy az actorra és adversa pársoknakis consentiálásokat nem várván; az kereszténi törvénytül melj hamar másuvé folyamodik az falusi parasztságának álhatatlanságá, innen megh tecsik [sic!], melj gyakran történik köztök; nekünk plenipotenciánk nincsen az határ hányásra, im méghis életünk veszedelmével parancsolják, az penigh az tefter tiháia [=defter

193 Horváth L.: i.m. 119-120.; a püspökhatvaniak verziója ugyanerről: 129.

194 Fülek, 1676. dec. 16. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. V. 194-195.; Ezzel magyarázható, hogy a következő évben rendre-sorra a tiszánánai Péter Benedek és tiszaszalóki Czizmadia János esküdtek helyettesítették Dévayt a tiszai járásban megejtett tanúvallatásoknál. *Soós I.*: A hódolt szolgabíró i.m. 27.

195 Szederkényi N.: i.m. III. 146-148. és Gács, 1683. jan. 2. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. VI. 188.

196 PmL, Litterae missiles (id. levele)

kihája, a palotaiak török földesura] felette nagy úr Budában s kedves tanácsossa az vezérnek, csak innepekigh kértük dilítiót azon palotaiaktól.” Addig is a nemes vármegyétől várnak útmutatást a teendőket illetően.¹⁹⁷

A magyar fél szerencsére azonban a török apparátusban nem volt annyi kezdeményezőkézség és kitartás, hogy a menekült vármegyék által kiépített hódoltsági szervezetet maga alá gyűrhesse. A bemutatott esetekben sem annyira önszántából, még kevésbé valaminő távlatos elképzelések jegyében, hanem az érdekelt falu ösztönzésére fordult a hódolt tisztségviselőkhöz. Különösen jól megmutatkozik ez a Jászdózsza és Tarnaörs közti határvillongás hosszúra nyúlt történetében. A dózsaiak eredetileg a Jászság Füleken működő officiálisához, Oláh Jánoshoz fordultak jogorvoslatért, aki be is panaszolta a tarnaörsieket Heves vármegyénél. A vármegye visszautalta az ügyet illetékes szolgabírájához, Dévay Jánoshoz, mivel azonban az török engedély nélkül ment mert kiszállni a helyszínre, a dolog elhúzódt. Miután az örsiek megfenyegették a dózsaiakat, hogy panaszt tesznek Heves várában lakó török földesuruknál, az utóbbiak is siettek engedélyt szerezni a magukétól, Dúló agától. Erre a szolgabíró elvezette a tanúvallatást, s azt beküldte Fülekre.¹⁹⁸ Az utóbbi esetben az érintettek erőszakkal rángatták bele saját viszálykodásukba török földesuraikat, akik a jelek szerint egyébként semminő érdeklődést nem mutattak az iránt. Így lehetett ez az Izrel pusztá (Solt m.) felett, Ráckevei (Pilis m.) és Pereg (Solt m.) között kirobbant, 1675. évi vitában is. A ráckeveiek képviselője, Balassa Péter — melleleg hódolt esküdött — ugyanis azt állította, hogy a budai pasa parancsát a peregiek vitték ki Hajós István dömsödi hódolt esküdthöz, majd a határjárás után elővigyázatosan „vissza vették említett Hajós Istvántul”. Balassa is kénytelen volt elismerni, hogy Hadzsi Haszán budai alajbég az ő panaszukra tiltotta el a peregieket Izrel szántásától és kaszálásától azon levelében, amelyet Máthé Péter és Tót András peregi megbízottak Pest vármegyén bemutatnak.¹⁹⁹ A török földesurak, úgy tűnik, általában beérték magyar társaik híradásával, s nem egyszer jóelőre kijelentették, hogy egyetértenek a rendezésükkel.²⁰⁰ Azok a magyar földesurak viszont, akik különösen körültekintően kívántak eljárni, a török hatóságoktól is engedélyt szereztek a hódolt tisztségviselők számára. Amikor Nagy Jakabné és Vámosy István 1657-ben felosztotta egymás közt Csány falut (Heves m.), abban is megállapodtak, hogy Vámosy „az elmérésre destinált szolgabíró uramra s eskültre az csányi török úrtól, az egri passától az hitlevelet el-kiszzerzi”.²⁰¹

197 Kőrös, 1669. jún. 2. Uo.

198 *Gyárfás I.*: i.m. IV. 373-374.

199 Fülek, 1675. jún. 10. PmL, PPS vm. közgy. jkv. IV. 183.

200 „Én szintén abban megállok, valamit kegyelmed akar, és az minél jobban igazíthatja kegyelmed az határokat az kegyelmed pártjárul, én is azután mindig jobban tudom oltalmazni, ha eligazodhatik az dolog.” Abban is kiegyezik, ha a határ a falu felén megy át, hiszen elegendő pusztá van a környéken, szánthatnak azon. Esztergom, 1651. aug. 2. Hadzsi Musztafa alajbég — Nagy Ferenc érsekújvári lovashadnagy. *Fest Aladár*: Esztergomi török levelek. Történelmi Tár (=TT) 1895. 727-728.; Topcsi Musztafa aga, Felcsút török ural Alcsút határának megjárásakor szeretett volna találkozni földesúr-társával, a pápai pálás vicáriussal. Buda, 1666. máj. 10. *Jenei K.*: i.m. 201.

201 *Gyárfás I.*: i.m. IV. 262.; Hadzsi Sandori Ibrahim tárkányi szpáhi kérésére Ibrahim székesfehérvári bég az 1670-es években megengedte, hogy „maga az apátúr úgymint magyar földesúr, hozzá tartozandó vice ispányokkal, szolgabírákkal és esküttekkel megjárhatnak és igaz határt rendölnének”. *Molnár Szulpic*: A pannonhalmi főapátság története IV. Nagy háborúk kora, a magyar Szent-Benedek-Rend fölözslása és föléledése, 1535-1708. Bp 1906. (PRT IV.) 419.; Sziavius nógrádi szandzsákbég 1671. jún. 7-i engedélye „Hunti és Nógrádi vármegye bírának, hadnagyinak, ispányinak, eskütteinek” a Detár és Patak közti határjárásra: *Varázseji Gusztáv*: Egy török határigazgatási engedély. TT 1882. 773.

A hevesi és pesti statútumok és commissiók pontosan — s mi több: egybehangzóan — körülírják a hódolt szolgabírák és esküdtek feladatkörét, s „hatásköri leírásuk” minden bizonnyal érvényes azon menekült vagy inkorporált vármegyék gyakorlatára is, amelyekben a hódoltsági tagozat létezését ugyan igazolni tudjuk, de tényleges működésére — megfelelő szabályozások híján — csak következtetni tudunk. Megjegyzendő azonban, hogy a Gyöngyösön lakó külső-szolnoki szolgabíró — kinti társaihoz hasonlóan — belefolyt az állami adó adminisztrációjába és beszédésébe,²⁰² lehetett előtte ügyvédet vallani,²⁰³ s bevonták őt a statútum-alkotási munkálatokba is. Például Nádudvari Deres János 1660-ban résztvett a megyei árszabás,²⁰⁴ 1664-ben pedig — négy esküdt társaságában — a gyöngyösi tanács által az ottani ács céh számára kiadott privilegium elkészítésében.²⁰⁵

A hódolt szolgabíráktól és esküdtektől elvárták, hogy időről időre megjelenjenek a vármegye székhelyén, s ott személyesen is beszámoljanak eljárásaik eredményéről²⁰⁶ s közreműködjenek az új hódolt juratus assessorok megesketésénél.²⁰⁷ Megesett, hogy ilyen alkalmakkor — afféle fogott bíróként — bevonták őket az ítélkezésbe is: az 1654-ben Nadányi Miklós nógrádi főkapitány, a pozsonyi apácák megbízottja elnöklétével a csemőhomoki ügy rendezésére összeült bizottságban — nógrádi katonák mellett — ott találjuk Varga Jánost, Fráter Balázst és Tenkely Istvánt esküdeket is; igaz nem e minőségükben.²⁰⁸ (A felrendelés komoly terhet jelentett, s ezért a hódolt esküdtek igyekeztek kibújni alóla. Kőrösi Kövér István 1669-ben közölte az alispánnal, hogy — bár a szükséges tanúvallomásokat már felküldték — személyesen is készek felmenni a Dura Mihály elleni per időpontjában, de igen sajnálják a költséget és a fáradtságot, hiszen a fuvar Fülekgig legalább 6 forintba kerül.²⁰⁹) Természetesen az esküdteknek kellett visszaszerezniük és Fülekre feljuttatniuk az elhunyt társaik családjánál rekedt hivatalos iratokat is. Az alispán 1672-ben két kőrösi esküdtet delegált meginteni Varga János örökösait a processuális iratok kiszolgáltatása végett.²¹⁰

Miként az a vármegyék szerint haladó, fenti áttekintésből is kitetszik, a vármegye kinti apparátusa mindenek előtt a helyszíni vizsgálatok elvégzése terén várt segítséget hódoltsági megbízottaitól. Ez ritkábban szemrevételezés (*occultata revisio*), túlnyomórészt tanúvallatás (*attestatio*) formájában történt. A vizsgálat irányulhatott

1/ vitás földdarabok hovatarozásának — vagyis: két egymás mellett fekvő pusztá vagy lakott település határának —,

202 Szakály F.: Magyar adóztatás i.m. 246-247., 342. és 344.

203 Joó Mihály szolgabíró 1669. szept. 4-én közölte HKSz vm.-vel, hogy Für Pál szaránki plébános és bátyja, Márton előtte ügyvédet vallott. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. III. 86.; PPS vm. 1672. ápr. 8-án engedélyezte, hogy a vm. alsóbb részén élő nők két esküdt előtt vallhassanak ügyvédet, majd 1672. szept. 15-én e kedvezményt az ottani öreg, beteg és szegény nemes férfiakra is kiterjesztette. CSM IV/1. 377. és 385.

204 Németh G.: Heves és Külső-Szolnok i.m. 89.

205 Fülek, 1664. jan.29. HmL, HKSz. vm. közgy. jkv. I. 131^f-133^f.

206 Pl. PPS vm. 1641. máj. 28-i sedriáján Dömök Gergely, Kovács Pál és Csenket Pál hódolt esküdtek egyik, Böd pusztai tanúvallatásukról. Fülek, 1641. júl. 5. PPS vm. tanusítványa. PmL, Acta judicialia 1641:3.

207 Pl. Fülek, 1669. márc. 15. Molnár György kecskeméti nemes megválasztásánál Szabó György és Szívós György deák kőrösi nemesek. PmL, PPS vm. közgy. jkv. III. 152-154.

208 Opperl Jenő: Czegléd a török alatt. Cegléd, 1908. 104.

209 PmL, Litterae missiles (id. levél)

210 Fülek, 1672. márc. 22. PmL, PPS vm. közgy. jkv. IV. 66.

2/ a vitás földdarabok birtoklási viszonyainak — általában birtoklástörténetének — és

3/ a birtokosok, illetve alattvalóik által egymás kárára elkövetett hatalmaskodások tisztázására,

4/ a szökött jobbágyok tartózkodási helyének és a visszakövetelés (*repetitio*) jogosságának felderítésére,

5/ nemesség — többnyire leszármazás vagy birtoklástörténet útján való — bizonyítására,

6/ eltulajdonított ingóságok és hagyatékok sorsának és a

7/ a hódoltságban portyázó végvári katonák által a birtokosok és jobbágyaik, valamint a pusztabérlők kárára elkövetett kihágásainak kinyomozására stb.

Az előbbihez viszonyítva a hódolt tisztségviselők meglehetősen ritkán kaptak alispáni felszólítást idézések (*citatio*), intések (*admonitio*),²¹¹ tiltások (*prohibitio*) fogantatására és adósság behajtására (*liquidum debitum ad florenos 20 extendens*). Meglehet azért, mert ezek az ügyletek az esetek nagy többségében kinti birtokosok között zajlottak, s így elintézésükre a vármegyei gyűléseken közvetlenül is mód nyílt, illetve mert a jobbágyok közti illetén viszályok első renden a földesúr székére tartoztak. Vagyis: jobbra csak akkor kerültek a hódolt apparátus elé, ha az ügyben két úr jobbágyai, hódoltsági nemesek vagy hódoltsági nemesek és jobbágyok kerültek szembe egymással, s a dolgot a vármegye székhelyén nem lehetett elintézni.

Fontosságában és gyakoriságában a tanúvallatások után mindjárt a határjárások és -igazítások következtek a hódoltsági tagozat munkájában, mivel hogy nagyobbrészt maguk a bizonyágszedések is ennek előkészítését célozták. Másként fogalmazva: a határjárás az azt előkészítő tanúvallatásoknak a kinti vármegyétől — döntéshozatal után — a benti apparátushoz visszautalt eredménye volt.

Azon megyékben, melyeknek a hódoltságban csak esküdtjei voltak, nem nyílt mód a helyszíni ítélethozatalra, hiszen önmagukban a kinti esküdtök sem ítéelkezhettek. A gyöngyösi — s feltehetőleg a bicskei, esetleg a szegedi és a békési — szolgabírák viszont nemcsak a hódoltságiak közti vitákban, hanem azon perekben is ítéelhettek, amelyek közvetlenül érintették a kinti földesurak birtokjogait. Dely Gergely szolgabíró — esküdtjeivel: Miskey István és Tassy György gyöngyösi nemesekkel — 1658. november 4-én a falu birtokosainak felkérésére szállt ki Szentlőrincnkátára, hogy a felek ügyvédjeinek meghallgatása után döntsön a Szentlőrincnkáta és Jászfényszaru közt vitássá vált szandsáti pusztá hovatartozása ügyében. A felperesek — Tassy Mihály és társai — ügyvédje, Turi Tamás kijelentette, hogy a fényszaruiak hatalmasul éltek a szóban forgó földdarabot, amit az is bizonyít, hogy amikor néhány éve becsületes öreg embereket hoztak a határkérés eldöntésére, a fényszaruiak — miként azt a benyújtott tanúvallatási jegyzőkönyv és Jászberény pecsétes levele igazolja — vonakodtak megjelenni. Az alperesek ügyvédje, Ficsor Péter azzal replikázott, hogy Turi néhány évvel azelőtt török segítséggel akart határt jártni, amikor is a kihozott hatvani bég velük éllemezte seregét, s ezzel nekik komoly kárt okozott. Ezért kérte, hogy a bíróság kötelezze kártérítésre a szentlőrincnkátaikat. Az ügyvédek előterjesztései és az ítéelkérés után Dely felolvastatta az ügyben felvett újabb tanúvallomásokat, s az abban

211 PPS vm. 1677. jan. 18-19-én átvette Nógrád vm. statútumát, miszerint azon, a megye „belsőbb részein” élő jobbágyokat, akik az általuk zálogolt birtokot a határidő lejárta után visszabocsátani vonakodnak, a szolgabíró és az esküdt intse és megidézze a vm. elé. Ez a megbízás PPS-ban értelemszerűen a hódolt esküdtökre vonatkozik. CSM IV/1. 410., vö. 443.

foglaltak mérlegelése után megosztotta a vitatott földet a két fél között. Mivel azonban fenyegető ügyben szolgabíró nem ítélezhetett, Túri Tamás ügyét — akire tagadása ellenére rábizonyult a törökkel való cimborálás vádja — a „felsőbb magisztrátus” elé terjesztette további eljárás végett.²¹² 1671-ben Nagyréde (Heves m.) kinti részbirtokosai, Darvas János és Dovály Mihály kérték fel Joó Mihály gyöngyösi szolgabírót, hogy részükre harmindkét telket mérjen ki és írjon össze. A falu másik két részbirtokosa, idősb Gyürky István és Gyürky Gáspár 1673-ban mégsem a hódolt szolgabíró kiküldése, hanem amiótt protestált a vármegye előtt, hogy az eljárást kezdeményező földesurak nem 32, hanem csak 20 telekkel rendelkeznek ott.²¹³ Bár Heves 1676. szeptember 2-i közgyűlésén az egri káptalan azt is nehezményezte, hogy Wesselényi Pál magyarpáli jobbágya, Kalmár Albert „Gyöngyösre, annyira a török hatalmában lévő városba” idéztette Dévay szolgabíróval az ő hevesiváni jobbágyságait — köztük Vásári Péter licenciatust — bizonyos hevesiváni dézsmák ügyében, valójában nem annyira a hely, mint az ellen volt kifogása, hogy a felperes nem hozzá mint földesúrhoz, hanem egyenest a vármegyéhez fordult keresetével. (A vármegye viszont érthetőképp a tiltakozás ezen elemét tette hallatlanná; arra viszont hajlandó volt, hogy az ügyet áttegye Gyöngyösről Fülekre.)²¹⁴

1651-ben maga a korábbi vizsgálatot végző hódolt esküdt jelentette ki egy füleki tanúvallatás során, hogy nem vállal felelősséget a Csemőhomoka ügyében felvett bizonyosságokért, mert — bár megeskette a tanukat — a kőrösiek „úgi írátták az bizonyosságokat az magok djákiával, az mjnt magok szerették, mjvel hofi diáktalan [=írástudatlan] ember”.²¹⁵ Egy másik pesti esküdt, szalkszentmártoni Dömök Gergely ellen 1658-ban azért rendelt el vizsgálatot a kinti magisztrátus, mert az a „vármegye esküdtje [értsd: másik esküdt] nélkül” szedett tanúvallomásokat Halmy Gábor instanciájára.²¹⁶ Budai Bornemissza Bolgár Pált pedig 1660-ban az készítette tiltakozásra, hogy Pest vármegye Varga Jánossal és „Tordány [Pilis m.], az eő Nagyságha fundusán és mostan az eő Nagyságha jobbádgysága alatt lakozó Tenköly Istvány uraimék által” — vagyis: az ügyben érdekelt személy közreműködésével — tétetett tanúvallomásokat Pucheim komáromi kapitány számára egy határkérdésben.²¹⁷ Részben az arra alkalmatlan személyek részvétele, részben pedig Koháry István elfogult kecskeméti tisztartójának, Nyéky Gábor deáknak törvényellenes beavatkozása miatt kifogásolta ifjabb Wattay Pál a Szabó Mihályné kőrösi nemesasszony és fia, kecskeméti Szabó Mihály közti civakodásról felvett tanúvallatást. „Hódult nemes esküt uraimék közül két deáktalan jurátust egy nemtelen deákkal le öltettvén, kegyelmed maga quam procurator és interessata persona szóruł szóra bizonyosságoknak fassióit dictálta, sőt tempore exactionis fassionum némely részeiben bizonyjságok válassit deákra fordítván, azon esküt és fátensek intantum s akarattyá ellen, in contrarium paraszt deák emberrel íratta” — vetette Nyéky szemére a perbehívó keresetben.²¹⁸ A kecskeméti panasz szerint ugyancsak 1678-ban, a lajosi pusztá ügyében lefolytatott tanúvallatásra a kőrösiek tizenkilenc kecskeméit neveztek meg, amikor azonban azok vallomást tettek, a kőrösi esküdek —

212 *Gyárfás I.*: i.m. IV. 264-267.

213 Fülek, 1673. febr. 20. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. IV. 209-210.

214 Uo. V. 155-156. 1.; hiányos ismertetése: *Szederkényi N.*: i.m. III. 327.

215 Fülek, 1651. aug. 31. PmL, Acta judicialia 1651:9.

216 Kunszentmiklós, 1658. jún. 29. Uo. 1658:6.

217 OL, Wattay cs. lt. Család által lajstromozott ir. Fasc. 1. 103. (18. századi átiratban)

218 Fülek, 1678. jún. 15. PmL, Intimata 1678:14.

Bicskey András és Kövér István — csak azokat vették fel a jegyzőkönyvbe, akik saját városuk ellen vallottak, akik „bátor hallomás szerint csak valami árnyékot kaphattanak is az magok ellenünk föl tett vádlásoknak alkalmaztatására”. Például Kis Mihály nemcsak a lajosi földet mondotta kőrösinek, hanem Kecskemét határának jó részét is; ezt bosszúból cselekedte, mivel a város a korábban neki adományozott kis kertet tőle visszavette és Mátyás kovácsnak adta. Az eljárás ellen a jelen levő kecskeméti esküdtek — Kalocsa János és Patay András —, valamint Nyéky tisztartó is tiltakoztak, s kijelentették, hogy szerintük ebben az ügyben csak az „odaki szolgabírák” tehetnek megfelelő helyszíni szemlét.²¹⁹

A hódolt esküdtek és szolgabírák által teljesített eljárások tömegéhez mérten azonban az ellenük emelt panaszok száma bízvást elenyészőnek minősíthető. Ránk maradt irataik elemzése során megállapítható, hogy bámulatos gyorsasággal elsajátították a szükséges jogi ismereteket, s kiadványaik formai tekintetben is felveszik a versenyt a náluknál jóval képzettebb kinti tisztségviselők által kibocsátottakkal, legfeljebb ha az íráskép és általában a külalak összevetése üt ki a kárakra. A jelek szerint kényesen őrizték pártatlanságukat, s sem megvesztegetni, sem lekenyerezni, de tulajdonképpen félrevezetni sem igen lehetett öke. Sommáson azt mondhatnók: működésük minden tekintetben megfelelt a velük szemben támasztott — az adott körülmények között első pillanatban teljesíthetetlennek tűnő — várakozásoknak.

6. A menekült vármegyék egyéb hódoltsági segédszervei

A hódoltsági tagozatok eredményes működéséhez minden bizonnyal nagyban hozzájárulhatott, hogy tagjai messzemenően támaszkodtak mind a mezővárosi és falusi tanácsok, mind pedig a paraszttársadalom tekintélyes elemeinek segítségére. A fent említett szentlőrincákata-jászfényszarui határperben Joó Mihály szolgabíró 6-6 jászberényi és kókai, 4 szentmártonkátai, 3 csányi, 2-2 jászárokszállási és szenttamáskátai, 1 felsőszentgyörgyi gazdát vont be *convocatus bíró*ként az ítélezésbe. Az egyik 1642. évi tanúvallatási jegyzőkönyv kihangsúlyozza, hogy „az hiteltetés az ketskeméthy uras házában, Kamarás Ambrus nemes személy által, kecskeméthy feő bíró, Németh János előth” történt. 1650-ben Császár Péter és Mező Gáspár kecskeméti esküdtek néhány falusi tanácsbelivel együtt revidéálták a cegléd–nagykőrösi határt,²²⁰ 1654-ben pedig Füle István és Kovács János kőrösi esküdtek a bíró és az esküdt tanács társaságában vizsgálták Inács hovatarozását Alsónémediben és Ócsán.²²¹ A fentiekben is számos jelét láhattuk annak, hogy a hódolt esküdtek és szolgabírák egyéb ügyekben is szorosán együttműködtek a helyi magisztrátusokkal.

A másik oldalról nézve: ez a szoros együttműködés nagyban erősítette a hódoltsági magisztrátusoknak a magyar törvényekhez és joggyakorlathoz való kötődését, hiszen szinte észrevétlenül, folyamatosan mintákkal szolgált nekik a saját eljárásaikhoz is. Hogy a kinti jogfelfogás és -gyakorlat normái mily élénken éltek a hódoltsági lakosság

219 Kecskemét 1678. máj. 23. vagy utána. Kecskemét népe — Koháry István. ŠABB, Koháry cs. lt. Pars II. 4786. 1642. ápr. 22. PmL, Acta judicialia 1643:3. (átírva PPSCs. vm. 1643. ápr. 22-i levelében)

220 1650. máj. 11. Uo. 1650:2.; 1642. ápr. 22. PmL, Acta judicialia 1643:3. (átírva PPSCs. vm. 1643. ápr. 22-i levelében)

221 Alsónémedi, 1654. nov. 25. és Ócsa, 1654. nov. 25. Uo. 1654:11. és 14.

tudatában, különösen ékesszólóan tanúsítja a fegyvermeki, tiszabói, tiszagyendai, tiszakiúrti és tiszasülyi fogott bírák által a kőtelkiek és nagyköriúiek (mind Külső-Szolnok m.) perében hozott, 1643. évi ítélet. A két falu lakói az őket elvlasztó Sulymos tó és a Vízér halászati joga felett horgoltak össze egymással. Miután a körüi bíró az övéknek tartott részen halászáson kapott egy kőtelkit, legott törvénybe idézte. Jóllehet a vád úgy hangzott, „hogy az [török] császár tavát meglopta”, az ügyben valamely fórumnak — vélhetőleg a Tiszabőre összegyűlt fogott bíráknak — kellett volna ítélnie. Mivel azonban a vádlott — „országunk törvénye szerint tizenötöd nappal előbb vévén az törvényt” — nem a felperesek által kitűzött határnapon jelent meg, a körüiek megdühödtek, s „azt mondták, hogy ők sohatöbbé oda nem jönnek törvényre, hanem Szolnok várába Muharin basához mennek”. Hiába elleneztek a kőtelkiek, „hogy ne török, hanem keresztény törvény legyen felőle”, valóban bevádolták őket mint „az török császárnak orvait”. Muharem béget azonban nemigen izgatta az ügy: miután a kőtelkiek a saját fejükre megesküdték, hogy a vádlott nem a császár tavában, hanem a Vízérben halászott, kérésükre „Kőtelekre magyar törvényre” engedte a dolgot, ami ily módon került a fentebb felsorolt fogott bírák elé. Ezek közönyösen hallgatták a szembenálló felek ügyvédeknek — egy-egy községbeli parasztnak — a határ vonalára vonatkozó replikáit, sokkalta jobban izgatta őket, hogy az ügy valóban a körüiek vádemelése nyomán került-e a szolnoki törökök elé vagy sem. „Az szék színén végre előállván Kis Csiha Gergely [körüi „ügyvéd”], mondá a körüi főbírónak: »Állj elő, bíró úr, esküdjél, hogy Muharin basánál nem panaszlottunk!« Mondá az körüi bíró: »Bizony nem esküszöm, nintsen tarisznyával hitem, mert mi panaszlottunk az töröknek.«” Ezzel a nagyköriúiek bűnössége abban, hogy megkerülni igyekeztek a magyar fórumokat, bebizonyosodván, a fogott bírák a falut 80 forint, minden külön kenyéren levő körüi gazdát pedig 20-20 forint büntetés megfizetésére kötelezték. (Mivel ez az összeg a kőtelkieket illette, alkalmasint ennyit kellett fizetniük Szolnokon, hogy a bég ismét magyar törvényre engedje a pert²²².)

Ha a hódoltsági parasztság már a menekült vármegyék megerősödését megelőzően ilyen határozottan elítélő véleménnyel volt azon társairól, akik a magyar fórumok helyett a töröknél keresték igazukat, a menekült vármegyék joggal számíthattak egyetértésre a hódoltsági tagozat létrehozásánál, közreműködésére a magyar hatóságok eljárásainál. És innen már csak egyetlen lépés volt hátra odáig, hogy a kinti tisztségviselők a hódolt esküdtek és szolgabírák által felvettekkel egyenértékűnek tekintsék a mezővárosi, esetleg a falusi magisztrátusok által — egyébként a hódolt tisztségviselőkével azonos formában — felvett tanúvallatási jegyzőkönyveket.²²³ S e pillanattól fogva e

222 Kőtelek, 1643. okt. 6. Szolnokmegye Kőtelek helységében ezen és Kürü község közti perében, a szomszéd községekből választott bíróság jegyzőkönyve. „Budapesti Hírlap” 1857. 270. és *Benedek Gyula*: Okmányok Külső-Szolnok vármegye XVII. századi történetéhez. Zounek (A Szolnok megyei Levéltár évkönyve) 2 (1987) 258-259.

223 Pl. 1643. dec. 1-jén az alattányi (Heves m.) a jászapáti, jászberényi, jászkeséri (Jászság) és tiszakiúrti (Külső-Szolnok) bírák vettek ki a ladányszentgyörgyi és mihályteleki (Jászság) tanuk vallomásait a köztük peressé vált Füges laposáról. Kiadványukat a vita eldöntésére összeült fogott bíróság is felhasználta az ítélethezatalnál. *ifj. Palugyai Imre*: Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása III. Jász-kun kerületek és Külső-Szolnok vármegye leírása. Pest, 1854. 183-184. és *Gyárfás I.*: i.m. IV. 234-235.; 1674. máj. 30-án az átányi (Heves m.), a jászapáti, a jászárokszállási, a jászladányi és jászszentgyörgyi (Jászság) főbírák „hítelteték” az „egész nemes Jászságbul rend szerint öszve szedett tanukat” bizonyos, Jászberény és Jászjákóhalma között vitássá vált földdarabról, s a kiadványukra feljuk pecsétjét nyomták. *Palugyai I.*: i.m. III. 150-151.; Hódmezővásárhely főbírája, Tót Mátyás és esküdt

minőségükben a mezővárosi és falusi tanácsokat is a menekült vármegyék hódoltsági segítői közé kell számítanunk.

Bármennyire a magyar jogfelfogás jegyében fogantak és annak begyökerezettségét tanúsítják is az ilyen és hasonló, öntevékeny paraszti akciók, az előjogaira féltékenyen ügyelő menekült vármegyék tetszését így sem tudták elnyerni. A *parasztvármegyék* működésének szabályozására kiküldött Heves és Pest vármegyei bizottság 1649-ben méltatlankodva állapította meg, hogy a paraszttisztek „nemes vármegyénk méltósága és a földes urak szabadsága, vice ispányunk és szolgabíráink tisztí ellen való dolgokban ártották magokat, faluk határait magok ügyével és hatalmával igazítván, akár mi névvel nevezendő örökségeket egy féltül elvévén, más félnek ítélvén és adván. Sőt az nemes országtul az parasztok közibe szabott szép törvénynek folyását és nemes vármegyénkre való törvények elébb vételét is láb alá tapodván úgy annyira, hogy immár inkább függene az parasztság az paraszt vármegye csonka-bonka törvényétül és igazgatásátul, mint nemes vármegyénktül, kívül sok gonoszt látván naponként öregbedni és az parasztság földes urainak is nem kicsin, sőt el szenvedhetetlen injuriálatásokat” okoz.²²⁴ Meglehet, hogy a század első évtizedeiben — amikor a menekült vármegyék hódoltsági pozíciói még éppen csak kezdtek visszaépülni — a helyi paraszt-fórumok valóban gyakrabban végeztek határjárásokat²²⁵ és ítélték örökösödési perekben, mint amennyire az a ránk maradt forrásokban tükröződik. Ez azonban legkevésbé éppen a megnevezett két megyéről feltételezandó.²²⁶ Igaz, a pesti jegyzőkönyvekben 1657-ig nincs nyoma parasztvármegyére vonatkozó végzésnek — ami éppenséggel az önállóság bizonyítékaként is felfogható —,²²⁷ Heves azonban már 1629-ben is fel tudta használni a

tanácsa év nélküli levelében közölte az ismeretlen megbízóval, hogy az anyásiak (Csongrád m.) kérésére „köszünk mostan élő régy idejű üregh embörökett jó lelkük ismerety szerént városunk gűllésében rólla megh hitelvetvén”, megállapították, hogy azon pusztá, amelyet egyesek Kisszemek neveznek, mindig Anyás része volt. MOL, Mérey cs. lt. 101.; Számos mezővárosi és falusi tanácsi kiadvány található a PmL, Acta judicialia sorozatában is.

- 224 *Kandra Kabos*: Paraszti és nemes Vármegye. „Eger” 1885. 349. skk. és *Soós I.*: Heves megye i.m. 24-25. (A bizottság munkája nyomán elkészült instrukciót csak 1653-ban bocsátotta ki HKSz és PPS vm.)
- 225 Fülekről nézve ilyennek tűnhetett az az Egerfamos és Mezőtárkány (mindkettő Heves m.) közt eszközölt határjárás, amelyről 1654-ben így számolt be egy poroszlói tanú: Amikor a két település még pusztán állott, a török urak megháborodván egymás között, hitlevéllel lehívták Tiszadadáról (Szabolcs m.) Lőrinci Illés nevű öreg embert — aki korábban Mezőtárkányban lakott —, hogy a határokat mutassa meg. Lőrinci útközben betért Poroszlóra, s azt mondotta: „Jó uraim! Adgyatok én mellém emberséges embereket, mert mint hogy régen volt, az mikor az török errül az földrül bennünket [elűzött — a szerző kiegészítése. Sz. F.], el felekezhettem az időtül fogva róla. Ha ki találom az mező tárkányi határokat, be üzenek Egré, de ha ki nem találom, csak haza megyek én, mivel az török dolga czuda dologh, mégh elis ütheti az embernek az fejét, ha az ember ki nem tudgya igyenesen mutatni az határokat”. Famos, 1654. nov. 13. Tanúvallatási jkv. MOL, Bosnyák cs. lt. Fasc. 25. 3.; 1637-ben Kéri János Jászberényben lakó jászispán három öreg emberrel „láttatta meg” a határt Jászfényszaru és Szentlőrinc-káta (Pest m.) között. *Gyárfás I.*: i.m. IV. 266-267.
- 226 Állítjuk ezt annak ellenére, hogy az egyik Heves megyei tanúvallomásban 1648-ban azt olvashatjuk: „igazabb törvényt tesznek a paraszt emberek, mint a nemes emberek” (*Szederkényi N.*: i.m. III. 270.), s annak ellenére, hogy 1720-ban azt állította egy tanú, hogy valamikor az 1680-as években „vármegye kapitányai, hadnagyai és feles kereszténység Vácztul fogvást minden falukból itt voltak az emberek”, igazították a cinkotai határt. Az utóbbi esetben ugyanis más tanuk úgy tudták, hogy „a határhányásban pedig az szolgabírák nem voltak jelen”, mások viszont úgy, hogy „vármegye szolgabírája és Pest elein lévő falubeli circiter 200 embereknek jelen léteben” történt a dolog. *Belitzky János*: Megvolt-e a magyar királyok középkori levéltára a török Budán? LK 12 (1934) 157.
- 227 *Borosy A.*: i.m. I. passim

parasztvármegyei apparátust a török adóemelések kinyomozásánál.²²⁸ Az 1630-as évektől fogva pedig adatok tömegével igazolható, hogy a felsorolt ügyekben nem a paraszt-, hanem a menekült nemesi vármegye vagy — idő haladtával, egyre növekvő mértékben — annak hódoltsági tagozata, ritkábban a földesúr járt el ezen a vidéken.²²⁹ Így aztán Heves és Pest kinti tisztségviselőinek 1649. évi kifakadását — néhány kiragadott példával alátámasztható — ürügynek minősíthetjük, amely a parasztvármegyének a nemesi vármegye által való megregulázásához és fokozottabb alávetéséhez kívánt hangulatot kelteni és indokkal szolgálani.

Az egy-egy — rendszerint a megyénél kisebb — területi egység parasztságát tömörítő önvédelmi szervezetek, az ún. parasztvármegyék — alulról jövő kezdeményezésre, vélhetőleg a mezővárosokban létező beosztás mintájára — a századforduló táján alakultak ki, elsősorban a magyar végvári katonaság és hajdúság elleni védekezés céljából.²³⁰ (Nem feltétlenül mond ellent a spontán szerveződésnek a pásztoi tanács azon 1654. évi megjegyzése, miszerint „vagon közel 60 esztendeje, hogy vármegyéikbe akkor hatalmas [értsd: török] urak osztottak bennünköt”, hiszen azt úgy is lehet értelmezni, hogy csupán arról rendelkeztek, hogy mely falvak kötelesek összefogni a rablók ellen.)²³¹ A legkimunkáltabbnak és legerősebbnek a Nógrádtól Zempléniig húzódó hódoltsági peremvidéken mutatkoznak; e sáv parasztvármegyéit egyesítette az 1631/32. évi ún. Császár Péter-féle parasztvármegyei felkelés, amely a környéken állomásozó császári katonaság elleni önvédelmi akcióból alakult át értelmetlenül ürelles megmozdulássá.²³² A felkelés vezérkarában — annak jeleként, hogy a szerveződés a megszállt területen is végbement — egy külső-szolnoki, közelebbről poroszlói parasztkapitányt is találunk.²³³ Míg a felkelés gerincét adó hódoltsági peremvidéki parasztszervezetek továbbfejlődését visszavetette a vereség, úgy tűnik, a hódoltságban kialakult két parasztvármegye — a hevesi és a pesti — azt követőleg is tovább erősödött. Legalább ezt lehet kiolvasni a vármegyei tisztikar pozícióféltéstől átitatott 1649. évi nyilatkozatából. Példájuk azonban a jelek szerint nem talált követőkre sem a Duna-Tisza köze, sem a Tiszántúl más, magyarok lakta vidékein, s még kevésbé a Dunántúlon. (Az utóbbin olyannyira nem, hogy még a pesti szervezet sem terjedt ki a pilisi részekre.) Persze itt is voltak olyan települések, amelyek felsőbb engedélyt szereztek az önvédelemhez, de nem válhattak a régiójukra kiterjedő szervezkedés csírájává.²³⁴

A hódoltsági parasztvármegyék legalitása a részükre kibocsátott magyar és török felhatalmazásokból fakadt, amelyek kizárólag a magyar és török csavargók és tolvajok elfogására és felsőbb hatóságokhoz való szállítására jogosították fel őket. Megfelel tehát a valóságnak az 1649. évi vegyesbizottság azon értelmezése, miszerint „nem más okból

228 1629. júl. 7. „Heves vármegyei... hadnagyk, bírák és polgárok fejenként szolgálunk Nagyságtoknak, Uraságtoknak és Kegyelmeteknek”. *Merényi Lajos*: Heves vármegye panasza a török ellen, 1629. HK 10 (1897) 302.

229 A kiváltságolt jászkun területeken később is előfordult fogott parasztbírák által végzett határigazgatás. 1672. dec. 1-én 26 jászapáti, jászárokszállási, jászberényi, jászfényszarui, jászgálszentgyörgyi convocatus ítélte a jászapáti-jászgálszentgyörgyi határvitában. *Gyárfás I.*: i.m. IV. 348.

230 *Szakály F.*: Parasztvármegyék i.m. 9-19.

231 Pászto, 1654. júl. 28. Pászto a „vármegijekkel egyetemben” — Koháry István szécseényi főkap. ŠABB Koháry cs. lt. Pars. V. 12 735

232 *Makkai László*: A kuruc nemzeti összefogás előzményi. Bp. 1956. 153-240.

233 I.m. 174.

234 Lásd pl. a Szegednek a rablók üldözésére és elfogására adott nádori felhatalmazásokat: *Kristó Gy.* (szerk.): i.m. I. 710-711.

rendeltettek volt elein az paraszt hadnagyok és tizedesek, hanem tulajdon csak az végre, ha nyúzók, fosztók, úton-útfélen álló latrok csavargók találkoznak nemes vármegyénkbeli faluk határiban, kik vagy marhájokban károsítanak meg az szegény embereket, vagy testekben háborgatják meg kínzással, sarczoltatással vagy egyéb háborgatással, tehát az paraszt hadnagyok és tizedesek az latrokat úznék, kergetnék, megfogják és vármegyénk viceispánnya s magistrátusa kezéhez hoznák az megbüntetésre”.²³⁵ A menekült vármegyék századeleji gyengélkedése azonban óhatatlanul a parasztvármegyeyei hatáskör kiterjeszkedéséhez vezetett: megesett, hogy az elfogottakat maguk végezték ki vagy büntették meg,²³⁶ s megeshetett, hogy a paraszti jogkeresők — hirtelen nem tudván másuvá fordulni — a szervezet *conkursus*ai elé vitték egyéb ügyeiket is. Ezzel mintegy rákényszerítették a parasztvármegyeyeket, hogy — szabályozást igénylő belügyeik rendezése és a működés során szükségképp felmerült viszályok elbírálása mellett — olyan peres ügyekre is kiterjeszkedjenek, amelyekre valóban nem volt jogosítványuk.

A menekült vármegyeyek által 1653-tól fogva sorozatban kibocsátott, gyakorta megújított és módosított instrukciók alapvetően az — immár általuk szorosan ellenőrzött — eredeti rendészeti funkciókra kívánták visszaszorítani s egyszersmind saját apparátusukba tagolni a parasztvármegyeyeket. Ennek érdekében gondosan körülírták, hogy a parasztlak mely esetekben léphetnek fel a rajtuk hatalmaskodók ellen, illetve, hogy meddig kell eltűrniük azok kihágásait, hogy milyen belső rendészeti ügyekben illetékesek, hogy a vétkesnek találtakat hová kell beszállítaniuk, s hogy a büntetéspénzek hogyan oszlanak meg a kinti tisztségviselők és a paraszttisztek között. Mivel megkönnyítette a számonkérés, a szabályozás önmagában is hatalmas lépés volt a parasztvármegyeyek alávetése és betagolása felé. Méginkább azonban az, hogy a parasztlak immár csak javaslatot tehetek vezetőkire, a négy kandidált személy közül az alispán választotta ki a neki leginkább megfelelőnek tűnőt.²³⁷ A parasztvármegyey élére olyan nemes is kerülhetett, akit utóbb juratus assessori eskű kötelezett a vármegyeyei érdekek szolgálatára.²³⁸

Ha természetszerűleg akadtak is visszaesések és problémák, a menekült vármegyeyek alávetési törekvéseit fényes siker koronázta. Némi túlzással azt mondhatnók, hogy a kinti vármegyey gyámkodása és ellenőrzése a parasztvármegyeyek szinte valamennyi megnyilvánulására kiterjedt. Saját instrukcióin kívül rendszeresen ismertette a paraszttisztekkel a szervezet működésére vonatkozó felsőbb utasításokat — így például 1657-ben a nádornak a magyar és a török rabok szállításának eltiltásáról a budai pasával kötött megállapodását,²³⁹ 1660-ban az előző évi országgyűlés 16. törvénycikkét, amely a gonosztevők és kóborlók üldözésének módját szabályozta s afféle parasztvármegyeyi

235 Ld. a 224. jegyzetben id. helyen.

236 *Szakály F.*: *Parasztvármegyeyek* i.m. 26.

237 1682. jún. 6-án az alispán — mivel „alkalmatlannak láttatott az gondviselés terhe el viselésére” — remittálta az újonnan megválasztott Nagy Gergely ceglédi hadnagyot, s tizenöt nap leforgása alatt újabb jelölést kért. Jún. 24-én jelentkezett is az újabb jelölt, Hegyi István. PmL, *Rationes perceptuales*; 1679. nov. 8-án az alispán pert indított Szörös András kőrösi nemes és Darin István abonyi jobbágy ellen, mert azok a hadnagyságot nem vállalták. *Borosy A.*: i.m. II. 202. 1986.

238 Az 1668-ban parasztheadnagyként szereplő tiszánai Péntek Benedekkel (*Szakály F.*: *Parasztvármegyeyek* i.m. 54.) tíz év múltán külső-szolnoki hódolt esküdtként találkoznak (vö. a 194. jegyzettel).

239 Fülek, 1657. júl. 7. HmL, HKSz. vm. közgy. jkv. I. 11^v. és PmL, PPS. vm. közgy. jkv. II. 36. (az utóbbi félreértett kivonata: *Borosy A.*: i.m. I.78. Nr. 352.); vö. *Szederkényi N.*: i.m. III. 233-234.

alaptörvénynek számított²⁴⁰ —, küldött ki külön bizottságot a paraszttisztek ilyen vagy olyan kérdésben való eligazítására²⁴¹ vagy buzdította őket határozottabb eljárásra,²⁴² s bocsátott ki számukra rendkívüli felhatalmazásokat is.²⁴³ Rendes körülmények között a paraszttisztek is — tiltakozás formájában — a közgyűlés előtt adták elő, ha elégedetlenek voltak a kinti magisztrátus működésével. 1676-ban a hevesi hódolt parasztság kijelentette, hogy a továbbiakban nem hajlandó Fülekre szállítani az elfogott gonosztevőket, hanem azok megbüntetéséről másként kíván gondoskodni, mert tapasztalatuk szerint a nemesi vármegye — jóllehet ők nem veszély nélkül viszik fel — gyakorta büntetés nélkül elengedni azokat. Jellemző, hogy a magisztrátus erre lakonikusan azt válaszolta: tartsák magukat instrukciójukhoz.²⁴⁴

A század második felében mind Heves, mind pedig Pest gyakorta indított eljárást mulasztáson vagy hatalmaskodáson kapott paraszttisztek, illetve a parasztvármegyei utasításokkal szembeszálló helyi tanácsok ellen. 1656-ban Pallér Ambrus péceli hadnagynak azért kellett felelnie, mert elbocsátott egy gonosztevőt, Szegi Péter úri, Némédi Benedek kókai (mind Pest m.) hadnagynak pedig azért, mert — az alispán kihagyásával — felosztották egymás között annak javait.²⁴⁵ Heves 1658-ban az instrukcióban megadott összegre bírságotla Szöcs Mihály, Bordás Lőrinc és Futas István 1656. évi mezőtúri hadnagyokat, mert nem jelentek meg a nagyrévi özvegy Nagy Mihályné Kispál Katalin panaszára felelni,²⁴⁶ 1663-ban pedig Felföldi Gáspár gyöngyöspatai (Heves m.) hadnagyot egy ember vérdíjára büntette, mert bár ő is tudta, hogy lator, nem szállította fel Fülekre.²⁴⁷ 1666-ban Pajtás András zsámboki (Pest m.) hadnagy ellen egy ló jogtalan eltulajdonítása,²⁴⁸ a kecskeméti paraszttisztek ellen visszaélések,²⁴⁹ nemes Péntek Benedek tiszánai hadnagy ellen pedig 1668-ban azért indul eljárás a vármegyén, mert eltért az instrukciótól.²⁵⁰ 1669-ben Pest vármegye megfenyegette a ceglédieket, hogy ha nem fizetik paraszthatnagyaikat, minden alkalommal 24-24 forintot vesz rajtuk.²⁵¹ 1672-ben Pest a nemesi vármegye tehetetlensége miatt elkezeredett parasztvármegyék elszakadási törekvéseit torolta meg bírósági úton és súlyos bírságokkal.²⁵² 1678-ban ugyanez a vármegye — bizonyos lévai katonák és kolduló rabok társaságában, nyilvánvalóan köteleességszegés miatt — Tót Pál gödöllői hadnagyot is megfélemlítette.²⁵³ Ugyanezen évben Heves azért idézte meg a bodonyi és a parádi tizedeseket, mert a parancsnokságuk alá tartozók pénzért elengedték a kihágáson kapott Garadnai Ferenc füleki hajdút. „Mivel — úgymond — pedig efféle latroknak, tolvaj-

240 Borosy A.: i.m. I. 117. 581.; *Márkus Dezső (szerk.): 1657-1711. évi törvényczikkek.* Bp. 1900. (Magyar törvénytár) 148-149.

241 Borosy A.: i.m. I. 181. 898.

242 1672. dec. 20-án pl. — a káromkodók és a tolvajok ellen: i.m. II. 125. 1619.

243 1668. febr. 9-én PPS vm. megengedte az összes paraszttisztnak és tizedesnek, hogy Szent Iványi Mihály ellen — aki a megyében több földesúr birtokát jogtalanul elfoglalta — fellépjen. I.m. II. 45. 1192.; 1680. ápr. 5-én Vecse panaszára PPS vm. felhatalmazza a paraszthatnagyokat bizonyos füleki és lévai katonák elfogására. I.m. II. 208. 2016.

244 Fülek, 1676. jún. 15. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. V. 134-135.

245 Szakály F.: *Parasztvármegyék* i.m. 43.

246 Fülek, 1658. febr. 6. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. I. 19^f

247 Szakály F.: *Parasztvármegyék* i.m. 43. 44. jegyzet

248 Borosy A.: i.m. II. 22. 1050.

249 I.m. II. 22. Nr. 1049. és 26. 1076.

250 Szakály F.: *Parasztvármegyék* i.m. 54.

251 Borosy A.: i.m. II. 78. 1380.

252 Szakály F.: *Parasztvármegyék* i.m. 62-70.

253 Borosy A.: i.m. II. 188. 1927.

joknak szántszándékkal való elbocsátása és pártfogása az országos törvényekben hallal való büntetés alkalmaztatik”, kemény ítéletet készültek hozni ellenük.²⁵⁴ 1685-ben ugyanezen magisztrátus azért helyezte vád alá a gyöngyöspatai hadnagyot és tizedeseket, mert azok egy cizmadiát úgy megvertek, hogy belehalt sérüléseibe.²⁵⁵ Hivatali évük lejártával a paraszttiszteknek fel kellett utazniuk Fülekre, hogy ott a kezüknél levő — általában szerény összegű — bírságpénzekről elszámoljanak.²⁵⁶ Ugyanakkor kifelé — elsősorban a végvári tiszteknél — a vármegye gyakorta fellépett a parasztvármegye védelmében, s szorgalmazta az annak működését korlátozva legalizáló felsőbb pátensek kibocsátását is.²⁵⁷

Mindeme korlátozások nem terjedtek odáig, hogy teljesen megszüntették volna a parasztvármegye jogszolgáltató tevékenységét. 1654-ben Uri Mihály rákoscsabai kapitány — gödöllői, szadai, kistarcsai, üllői és veresegyházi bírákkal együtt — ítélkezett a hatalmaskodáson kapott turai hadnagy felett.²⁵⁸ 1672-ben „mind az város beliek, mind az kívül való vármegyék” megvizsgálták túri (Külső-Szolnok m.) Mathes Péter panasztát, miszerint Szilágyi Péter kezeit hátra, lábait a gerendára köttetve rajta 11 tallért vett, s úgy ítélték, hogy bár Szilágyinak törvényes úton kellett volna keresnie igazát, fizesse vissza a 11 tallért, hatalmaskodásért pedig 12 forintot.²⁵⁹ 1670-ben „mikoron Sáron (Heves m.) az falusi bírák kimondották az törvént azon hamisan való megesküvésért Sári Gergely ellen, a parasztvármegyére és földesura székére is vitte azt az törvént Sári Gergelyt”.²⁶⁰ Míg az utóbbi esetben a parasztvármegye a falu felett álló alternatív fórumaként szerepel, addig az előbbi esetben a nemesi vármegyéről került vissza a per — Rákoscsaba és egyben Uri földesura, Szelényi János eljárási parancsa útján — a parasztvármegyéhez, s a döntés felülvizsgálatára — az elítélt turai hadnagy földesura-inak kezdeményezésére — a vármegye hódolt esküdtjei is végeztek vizsgálatot.²⁶¹ 1672-ben Mezőtúr tanácsa az alábbi kéressel fordult Kállay Miklós földesúrhoz: „mivel az lator emberek, orgazdák, lopók, házások, marha hajtók majd minden helyeken szoktanak ugyan uralkodni nagyob részre, de kiváltképpen it az mi földünkben igen megh szokot nevedekni, kiváltképpen az véghbeli katonáktul marháinknak el hajtása mind titkon, mind nyilván gyakran megh esik, mellyért magunk közöt vármegyét kellett emelnünk, mind fő s mind apró tizedeseket tennünk, hogy mennyvel [?] inkább mind ben, városunkban magunk élésit jószágunkal, mind peniglen mezőben, kívül az várason oltalmazhasuk magunkot. Melyre nézve mind gyalog tized lévín városunkban, mind peniglen lovas tized ebbéli nyavalyás állapotunknak megh orvoslására gyakorta és ugyan nemis vagyunk üresek annélkül, hogy az mellyekkel értékek szerint fegyvert, lovat akarnának vitétni az arra rendeltetett tisztek, avagy hogy egyéb, közönséges várasunk hasznára való jóra erőltetnék az tisztek, menten ki-ki tiltya földes urára magát, hogy ha szófogadatlanságban tanáltatván, az tisztek meg akarnák büntetni. Úgy annyra, hogy az ilyen helytelen tilalommal ki-ki magának palástot akar csinálni, mellyért majd várasunkis el pusztul, mert az tisztek az ilyen tilalom ellen nem mervén csele-

254 *Soós I.*: Heves megye i.m. 116.

255 Gács, 1685. máj. 20. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. VII. 15-17.

256 *Szederkényi N.*: i.m. III. 275., *Szakály F.*: Parasztvármegyék i.m. 131., *Horváth L.*: i.m. 139.

257 *Szakály F.*: Parasztvármegyék i.m. passim

258 I.m. 42-43. 1. és *Horváth L.*: i.m. 80-81.

259 Mezőtúr, 1672. máj. 18. János deák főbíró — Kállay Miklós, MOL, Kállay cs. lt. Saec. 1600. Fasc. 5. 476.

260 *Soós I.*: Heves megye i.m. 63.

261 Bag, 1654. nov. 14. *Horváth L.*: i.m. 84-85.

kedni, sokszor az város kárával leszen miatta.” A városvezetés arra kéri Kállayt, hogy a „vármegyére nézendő dolgokba” ne avatkozzék, jobbágyait pedig intse engedelmességre.²⁶²

A parasztvármegyék mégsem elsősorban azáltal váltak a menekült vármegye hódoltsági tagozatává, hogy a fenti módon beletagolódtak annak jogszolgáltatási szervezetébe (is), hanem azáltal, hogy elsősorban ők juttatták Fülekre azokat a kihágáson ért végvári katonákat és parasztlakosokat, akik felett a vármegyei büntető törvényszék ítéletet mondott, illetve akiket a magisztrátus továbbított az illetékes földesúr úriszékeére.²⁶³ Az ilyen feladatokkal alkalmilag megbízott végvári katonák mellett²⁶⁴ — és előtt — tehát a parasztvármegye pótolta azt a karhatalmat, amit a meg nem szállt megyékben a vármegyei hajdúság és a földesúri magánkatonaság testesíttette meg. Jelentőségüket az adta a kinti magisztrátus számára, hogy a hódolt szolgabírák és esküdtek ilyen kényszerítő apparátussal nem rendelkeztek, s így szerepük a fenyegető ügyekben legfeljebb vizsgálatok lebonyolítására és esetleg a vétkesek felderítésére korlátozódott. Érdekes módon a menekült vármegyék e két hódoltsági „képviselő” között nem alakult ki szorosabb együttműködés, pontosabban: a hódolt tisztségviselők nem vettek részt a parasztvármegyék irányításában és ellenőrzésében. A Kövér István vezette pesti esküdti kar 1672-ben jelentette a kinti vármegyéknek, hogy „ez előtt maid egy holnappal érkezett kezemhez parancsoló levele ónodi feő kapitány, gersei Pethő Ferenc urunk eő nagyságának, az eő nagysággha attja, méltóságos generális, gersei Pethő Sigmond uram eő nagysága annuentiáiábul, hogy az frigy fogatogató, hódultság-hott njomorgató s pusztító véggheljekbeliek ellen itt alat inquirálljak, azt ő nagysággha kezéhez szolgáltatnám, onnan osztán szintén eő felségéhezis fel vitetnek. Öszve gyűjt-vén az Tisza Duna köze hódult njomorult vármegyéket, azt véghez vittem.” Vagyis: a hódolt esküdtek a parasztvármegye segítségével állították össze a hódoltságban hatalmaskodó divényi, füleki, kékkői, korponai és lévai katonák névsorát.²⁶⁵ Ezen túlmenőleg azonban — leszámítva az említett személyi egybeeséseket, amelyeknek azonban a jelek szerint nem voltak ilyen konzekvenciái — nincs nyoma a hódolt tisztségviselők és a parasztvármegye közti szorosabb együttműködésnek.

Mint látható, a menekült vármegyék egyes megyékben — mindenek előtt Hevesben és Pestben — jól kiépített és egyben tagolt s keményen kézbentartott hódoltsági megfigyelő, ellenőrző és végrehajtó apparátussal rendelkeztek. Ha ennek ellenére mégis azt kell tapasztalnunk, hogy időről időre a kinti tisztségviselők is veszik maguknak a

262 MOL, Kállay cs. lt. Saec. 1600. Fasc. 5. 476. (id. levél)

263 HKSz vm. 1675. jún. 12-én kiszolgáltatta Battik Gergely officálisnak Kolyó János fancsali jobbágyot, akit a paraszttisztek valamely gonoszított miatt elfogtak és az alispánhoz szállítottak. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. V. 13.

264 Mivel a jobbágyság Fülek eleste (1682) óta az alispán szerint minden reményét a törökbe veti, a szolgabírák parancsait és idézéseit semmibe veszi — olvassuk HKSz vm. 1683. febr. 25-i statútumában — taxát és impositát fizetni nem akar, felhatalmazzák a tisztségviselőket, hogy a vonakodókat katonai erő igénybevételével büntessék. CSM II/1. 295. és *Soós I.*: A hódolt szolgabíró i.m. 30.; Tapasztalataink szerint azonban a vm. és a földesurak elsősorban nem a vétkesek felhozatására, hanem adó behajtására vagy a pusztákat követetlenül használók megkárosítására fogadtak fel katonákat. Az ilyenek ellen lép fel PPS vm. 1665. febr. 29-i statútuma (CSM IV/1. 350-351.), s egy visszaemlékezés szerint az 1683. évi HKSz vm-i felhatalmazás alapján kiküldött katonák is főként adószedéssel foglalkoztak (*Soós I.*: A hódolt szolgabíró i.m. 21-22.). Ellenpélda: Vámos István 1641. jan. 12-én jelentette urának, Batthyány Ádámnak: már kétszer ráküldött a bigámiaival gyanúsított enyingi (Fejér m.) Nagy Jánosra, hogy Németújvárra kísértesse, de az mindkétszer megszökött. MOL, Batthyány cs. lt. Misszilisek 50 912

265 PmL, Litterae missiles (id. levél)

bátorságot a gondjaikra bízott, de ellenséges ellenőrzés alatt álló terület meglátogatására, úgy abban nem a hódoltsági tagozatok gyengeségének, hanem éppen ellenkezőleg: erejének jelét kell látnunk. Kiszállásaikat másnak, mint erőfitogtatásnak nem minősíthetjük, hiszen — lévén, hogy pontosan ugyanazokat a feladatokat látták el ott, amelyeket bizvást hódolt társaikra hagyhattak volna — megjelenésük nem hozott minőségi változást a hódoltság-ellenőrzés területén.